

РОЗВІДКИ

Євген Чернецький

●

ГЕОГРАФІЯ РОЗСЕЛЕННЯ ЛОСІВ У СОСНИЦЬКОМУ ПОВІТІ ЗА МЕТРИЧНИМИ КНИГАМИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У генеалого-геральдичній літературі зафіксовано кілька родів з прізвищем Лось та різними гербами. Найвідомішим є мазовецький рід Лосів з Гродкова герба Домброва. В 1453 р. вони згадуються в Закрочимській землі, а в 1564-1790 рр. – в Руському воєводстві. Саме на Русі одна з гілок Лосів герба Домброва отримала австрійський графський титул¹. У XVIII-XIX ст., за нашими спостереженнями, саме Лосі герба Домброва розселилися на теренах Волинського, Подільського, Брацлавського та Київського воєводств Речі Посполитої (згодом ці терени були Київською, Волинською та Подільською губерніями Російської імперії). На землях Мінського воєводства з XVII ст. згадуються Лосі гербів Домброва, Лук та Заглоба. Звідти Лосі переселялися на Віленщину, Жмудь та на Польське Помор'я². Невідомо, яким гербом користувалися остерські бояри Лосі. Вони згадуються в люстрації 1630 р.³.

З цього побіжного огляду видно, що вже в XVI-XVII ст. Лосі різних гербів мешкали на розлогих теренах Речі Посполитої, зокрема, і в майбутній Гетьманщині. Слід відзначити, що впродовж XVIII-XIX ст. на Лівобережжі мали розселятися із своїх давніх гнізд нащадки остерських бояр Лосів, а також могли осідати й Лосі гербів Домброва, Лук та Заглоба з Київського і Волинського Полісся та з Білорусі.

Навіть систематизація різного за походженням та нерепрезентативного матеріалу дозволяє дійти висновку про дуже широку географію розселення родин Лосів в XIX-XX ст. на українських теренах, зокрема, й на Лівобережжі⁴. Для точнішого з'ясування картини розселення Лосів у Сосницькому повіті Чернігівської губернії з урахуванням їхнього соціального статусу для останньої третини XIX та початку XX ст. були використані метричні книги тамтешніх парафій, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області⁵. Найбільшу увагу на цьому етапі ми приділили опрацюванню метричних книг Свято-василівської парафії м-ка Погорільці та Святотроїцької парафії с. Хлоп'яники. На підставі опрацьованих джерел маємо на меті дослідити генеалогію селян Лосів з с. Лосівка та козаків Лосів з с. Хлоп'яники. Метричні книги решти парафій опрацьовувалися вибірково з метою фіксації мешкання Лосів та їхнього соціального статусу.

Опрацьовані метричні книги дозволили зафіксувати мешкання родин Лосів у таких населених місцевостях: села Авдіївка⁶, Баба⁷, Величківка⁸, Волинка⁹, хутір Довга Гребля (парафія Різдва Пресвятої Богородиці с. Козляничі)¹⁰, село Домашлин¹¹, сільце Камка (записи віднайдено в метричних книгах парафії св. архістратига Михаїла м-ка Холми¹² та в Трисвятительській парафії с. Радомка¹³), сільце Козанка (?)¹⁴, село Козляничі¹⁵, село Корюківка¹⁶, сільце

Лосівка (записи віднайдено в метричних книгах Святовасилівської парафії м-ка Погорільці¹⁷ та впродовж 1914-1917 рр. у парафії св. Миколая с. Лосівка¹⁸), містечко Мена¹⁹, сільце Рудня (належало до парафії Різдва Пресвятої Богородиці с. Козляничі)²⁰, сільце Самотуги (записи віднайдено в метричних книгах парафії св. Миколая с. Савинки та в парафії Вознесіння Господнього с. Корюківка)²¹, село Хлоп'яники²², село Холми²³, хутір Чорний Ріг (Трисвятительська парафія с. Радомка)²⁴, хутір Шелковиця (?) (парафія св. Миколая с. Чепелів)²⁵, сільце Ярошівка²⁶. Опрацьований матеріал див. у таблиці та схемі.

**Таблиця розселення козаків та селян Лосів
на теренах Сосницького повіту
(остання третина XIX – початок XX ст.)**

1	2	3	4	5	6	7
Авдіївка	козаки (?)	1923	1			1
Баба	козаки	1901, 1903		1		1
Величківка	козаки	1901, 1903	1	1	1	3
Волинка	селяни	1901	1			1
Довга Гребля	селяни	1886, 1891	3			3
Домашлин	селяни	1924		1		1
Камка	селяни	1882, 1885, 1891, 1893, 1916	11	2	1	14
Козанка (?)	службовці	1924		1		1
Козляничі	селяни	1886	1		2	3
Корюківка	селяни	1901			1	1
Лосівка	селяни	1882-1917	143	42	105	290
Мена	козаки	1901, 1902	4	2	2	8
Рудня	селяни	1891, 1917, 1921	7	2	5	14
Самотуги	селяни	1886, 1901, 1902, 1917	4	1		5
Хлоп'яники	козаки	1872-1923	93	13	33	139
Холми	селяни	1891	1		1	2
Чорний Ріг	селяни	1917	1			1
Шелковиця (?)	селяни	1901, 1914	1	1		2
Ярошівка	селяни	1917		1		1

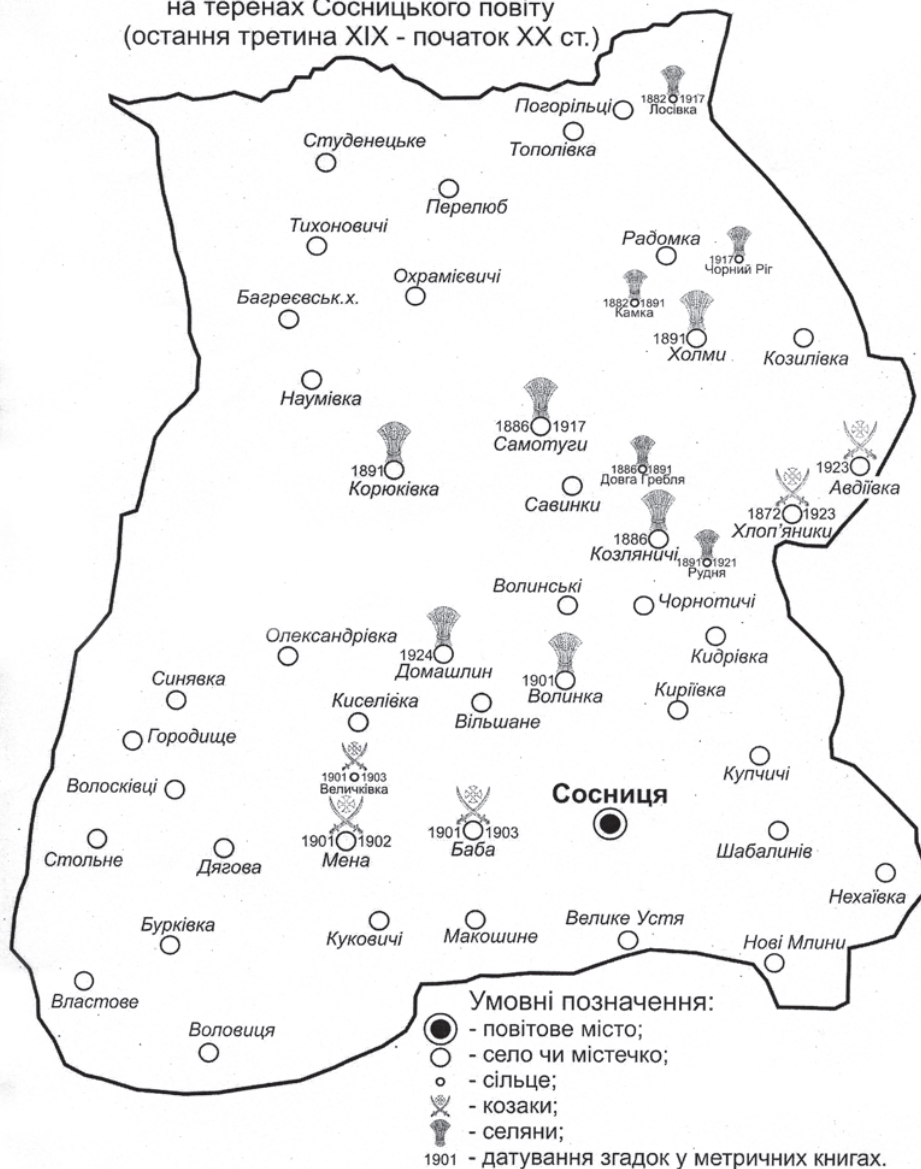
(Позначення стовпчиків: 1 – населений пункт; 2 – соціальний статус; 3 – роки, за які опрацьовано метричні книги; 4 – кількість виявлених записів про хрещення; 5 – кількість виявлених записів про вінчання; 6 – кількість виявлених записів про поховання; 7 – загальна кількість виявлених записів.)

Віднайдені метричні записи про народження і хрещення, вінчання та смерть і поховання Лосів дозволили дійти висновку, що на теренах Сосницького повіту в останній третині XIX та на початку XX ст. мешкали козацькі та селянські родини Лосів. При цьому козаки Лосі мешкали двома компактними групами на півдні (Мена, Баба, Величківка) та сході (Хлоп'яники, Авдіївка) Сосницького повіту. Селянські родини Лосів зафіксовані в одинадцяти населених пунктах, що розташовані в центрі та на північному сході повіту. Слід зазначити, що метричні книги не є досконалим джерелом для подібних досліджень, і тому подальше опрацювання матеріалу може уточнити та скорегувати наявну на цей момент картину. Проте навіть така неповна картина дозволила з'ясувати, що родини Лосів мешкали в досліджуваній період на значній частині Сосницького повіту. Масштаби розселення дозволяють припустити, що його початки можуть сягати ще XVII ст.

Джерела та література:

1. Dunin-Borkowski J.-S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. – Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1887. – S. 226.
2. Ciechanowicz J. *Rody rycerskie Wielkiego Ksiestwa Litewskiego*. Tom IV. L-R. – Rzeszow: Fosze, 2001. – S. 67-69.
3. Dunin-Borkowski J.-S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej...* – S. 226.

Схема розселення козаків та селян Лосів
на теренах Сосницького повіту
(остання третина XIX - початок XX ст.)

4. З метою отримання початкової картини розселення Лосів на теренах сучасної України ми використовували відомості з видань Книги Пам'яті України, різноманітних довідників та з мережі Internet.

5. ДАЧО, ф. 679, оп. 10.

6. ДАЧО, ф. Р-8989, оп. 1, спр. 3.

7. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935, 946.

8. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935, 946.

9. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935.

10. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 881, 938.

11. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 2194.

12. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 881.

13. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 275, 476, 891, 1617.

14. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 2194.

15. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482.

16. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935.

17. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 280, 275, 286, 476, 481, 487, 491, 499, 503, 880, 884, 891, 901, 907,

912, 918, 925, 931, 937, 944, 950, 956, 961, 1299, 1334, 1362, 1388, 1423, 1453, 1491, 1523, 1556, 1587, 1642.

18. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1557, 1587, 1616, 1642.
 19. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 942.
 20. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 881, 1642, 2195.
 21. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 938, 942, 1642.
 22. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 2091, 2114, 2115, 2143, 2157, 2158, 2181; ф. Р-8989, оп. 1, спр. 4.
 23. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 881.
 24. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.
 25. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 1556.
 26. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.
-

Сергій Зозуля

●

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В НІЖИНІ ВПРОДОВЖ 1920-х РОКІВ І РОЛЬ У НИХ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І МОВИ

“Золотий період” у розвитку українського краєзнавства [29, с. 103] зафіксував потужний підйом регіоналістичних історичних, природничих, фольклорних тощо досліджень упродовж 1920-х років. Одночасно помітним стало зміщення краєзнавчого пошуку безпосередньо до об’єкта вивчення – центрами краєзнавства, поруч із академічними інституціями, стали периферійні науково-дослідні, а часто й напіваматорські, утворення. Левова частка роботи з організації краєзнавчих досліджень проводилася підпорядкованими НКО УСРР науково-дослідними кафедрами (інститутами) (далі – НДК) та науковими товариствами в системі ВУАН [див.: 13, 24, 25]. Так, при Харківській НДК історії української культури, керованій акад. Д.І. Багалієм, діяла етнологічно-краєзнавча секція, що, крім власне провадження краєзнавчих досліджень, фактично координувала краєзнавчу роботу регіону [див.: 2, с. 40-47]. Те ж саме стосується Одеської секції зазначеної НДК щодо південного регіону України [див.: 2, с. 47-58]. Київською НДК історії України на чолі з акад. М.С. Грушевським було розроблено програму історико-регіональних досліджень і було розпочато її реалізацію [див.: 21, 23]. Проведення краєзнавчих (історико-етнографічних) досліджень центрального та південного регіону передбачалося в межах українознавчих студій Катеринославської/Дніпропетровської НДК українознавства [див.: 20] тощо.

Організаційними утвореннями, що проводили краєзнавчу роботу на території північно-східного регіону України (Чернігівщини, Сіверщини, північної частини Полтавщини) впродовж 1920-х років, визначено Чернігівське наукове товариство при ВУАН (далі – ЧНТ), Чернігівський інститут краєзнавства, Ніжинське наукове краєзнавче товариство при ВУАН (далі – ННТК) та Ніжинську НДК історії культури та мови (далі – ННДК, Кафедра) [11, с. 45-46; 28, с. 13-17]. Їх діяльності присвячено ряд досліджень (в т.ч. дисертаційних) С.З. Заремби, О.Б. Коваленка, В.М. Малинєвської, В.В. Ткаченка [див.: 7, 10, 14, 25]. У них окреслено основні напрями досліджень, визначено персоналії, причетні як до наукового пошуку, так і до організаційної роботи; окреслено процес інституціонування краєзнавчої роботи на теренах означеного регіону,

охарактеризовано внесок місцевих вчених до національної історіографії. О.Б. Коваленком зроблено періодизацію краєзнавчої роботи на Чернігівщині [див.: 11].

Краєзнавчі студії 1920-х років безпосередньо в Ніжині розглянуті в розвідках та дисертаційних дослідженнях В.В. Ткаченка [див.: 26, 27, 28] та А.М. Острянка [див.: 18]. Вони, солідаризуючись із іншими дослідниками, не заперечують відповідних організаційних і дослідницьких традицій у Ніжині [див.: 12, 19], вважають початком постреволюційної інституціоналізації краєзнавчої роботи в означеному регіоні 1925 рік, пов'язуючи це з утворенням ННТК і вбачаючи це загалом відображенням краєзнавчого “буму” в Україні в середині 1920 років [18, с. 36; 25, с. 315-316]. Як і А.М. Острянюк, котрий розглядає ННТК як інфраструктурне утворення Ніжинської НДК у межах існування Ніжинської історичної школи кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [17, с. 12-16], В.В. Ткаченко відзначає виняткову роль співробітників кафедри в утворенні та функціонуванні ННТК. Обидва дослідники за архівними джерелами (головне – фондами відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) встановили початкові хронологічні межі, запропонували власну періодизацію, визначили внутрішню структурування діяльності ННТК, його персональний (в т.ч. керівний) склад, а також наукову спадщину ніжинських краєзнавців 1920-х років [18, с. 36; 26, с. 103-104]. Питанню взаємовпливу і взаємозалежності краєзнавчої, архівної та музейної діяльності представників ННДК присвячено також авторську розвідку [див.: 8].

Однак є кілька невизначених моментів. Дослідники поки не дійшли єдиної думки щодо часу припинення діяльності ННТК: А.М. Острянюк пов'язує його з початком розгрому Ніжинської історичної школи на початку 1930-х років [38, с. 37], решта схилиються до 1929 р., коли почався тотальний погром краєзнавства в УСРР [25, с. 316]. Досі в історіографії не вирішено питання, чи відбувався процес інституціоналізації краєзнавчої роботи в Ніжині впродовж першої половини 1920-х років, не визначена роль у ньому окремих особистостей; недостатньо досліджені фактори саморозвитку краєзнавчої роботи та впливу на неї суспільно-політичних процесів; до кінця не визначено роль співробітників ННДК в організаційному оформленні краєзнавчих досліджень в регіоні.

Упродовж підготовчого етапу існування Ніжинської НДК (1921 – початок 1922 р.), при підготовці до створення цієї інституції проведення краєзнавчої роботи як окремого напрямку діяльності кафедри не передбачалося [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 2-4зв, 6-11, 27]. Проте, вже протягом організаційного та початкового етапу існування ННДК (1922-1924 роки) окремі її репрезентанти проявляють інтерес до організації роботи з вивчення Ніжина та його околиць.

У 1922-1923 роках науковий співробітник ННДК проф. О.С. Грузинський провів ряд навчальних екскурсій старим Ніжином для студентів місцевого інституту народної освіти. Вірогідно, він допомагав колишньому інститутському колезі проф. В.Г. Ляскоронському організувати такі ж екскурсії в Ніжині для студентів Київського археологічного інституту [15, с. 71]. Протягом першої половини 1923 р. разом зі студенткою (майбутньою аспіранткою кафедри) О.А. Кириловою він обстежував Георгіївський Ветхозавітний і Благовіщенський монастирі в Ніжині [3, Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 193], особисто складав каталог бібліотеки Благовіщенського монастиря [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 173]. Під його керуванням аспірант кафедри В.А. Михальський розпочав укладання діалектологічної карти периферій (околиць) м. Ніжина [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 72]. Керівник філологічної секції ННДК (і керівник кафедри в цілому) проф. В.І. Резанов керував створеним ним таки в 1922 р. студентським гуртком з вивчення пролетарської творчості, де з-поміж об'єктів вивчення фігурували й твори сучасних ніжинських письменників і драматургів. У гурток входили також інші кафедрали: наукові співробітники проф. О.С. Грузинський, О.О. Карпеко, аспіранти В.С. Родіонова та В.А. Михальський [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 174].

Починаючи з 1924/1925 акад. р. краєзнавча робота кафедралів стає помітнішою, набуваючи певних організаційних форм.

У травні 1924 р. переважно з числа співробітників ННДК сформувався оргкомітет зі створення наукового товариства при Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78-79]. Це утворення, що мало “сприяти розробці та розповсюдженню знань по соціально-економічним, математичним та природничим наукам, по історії культури та мови та взаємному обміну думок та суджень з питань з галузей цих знань...” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78], було схоже з ЧНТ. І хоч краєзнавчі студії окремим напрямом у діяльності майбутнього товариства не зазначалися, досвід товариства в Чернігові засвідчує їх передбачуваність. На даному етапі справа далі вироблення проекту статуту не просунулася. Але цей епізод важливий, оскільки вказаний документ був узятий за взірць при творенні статуту нової, вже краєзнавчої структури в Ніжині.

Перша спроба створити суто краєзнавчу організацію належить проф. О.С. Грузинському. Плануючи свою роботу на друге півріччя 1924 р. вже як дійсний член ННДК, він задекларував намір створити при інститутському семінарі підвищеного типу з української мови та літератури, котрим керував, гурток краєзнавців [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 71]. Це мав бути студентський гурток із палеографічним і діалектологічним ухилом – судячи з базової установи та наукових інтересів майбутнього засновника. Можливо, наміри О.С. Грузинського були яось пов'язані з підготовкою до Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду, наміченого на листопад-грудень 1924 р. [29, с. 104]. Проте протягом другої половини 1924 р. зрушень у цьому напрямі не відбулося. Академічний рік, тільки-но почавшись, приніс повідомлення про “чистку” особового складу науково-дослідних кафедр в Україні [30, ф. Р-166, оп. 4, од.зб. 233, арк. 5]. У Ніжині вона тривала з кінця жовтня до кінця грудня 1924 р., що, звісно, могло загальмувати роботу з організації гуртка. До того ж краєзнавчий з'їзд у Києві було перенесено на першу половину року наступного; на заваді могли також стати певні особисті причини – про останнє наразі невідомо.

Наприкінці 1924 р. з числа кількох кафедралів виділилася ініціативна група із створення в Ніжині регіонального краєзнавчого товариства [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 11зв.]. Документально склад цієї групи не засвідчено, але можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що до неї входили дійсні члени ННДК проф. О.С. Грузинський і проф. І.Г. Турцевич, аспіранти кафедри А.Г. Єршов і В.А. Фесенко – майбутні засновники ННТК. Як і те, що її лідером й ідейним натхненником був проф. В.І. Резанов. Він єдиний з-поміж кафедралів задекларував у своєму оперативному плані намір створити протягом першого півріччя 1925 р. “Ніжинську громаду краєзнавства” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 60]; йому належить розробка програми діяльності товариства на перший час, рекомендацій щодо методів та форм роботи, окремих установчих документів [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 9-10].

На установчих зборах ННТК, що відбулися 21 січня 1925 р., були присутні мало не всі кафедрали. З них п'ятеро вищезазначених і майбутній аспірант кафедри І.Ю.Спаський стали засновниками товариства. Зі змісту вступної промови проф. В.І. Резанова стає зрозумілою мотивація до створення ННТК: по-перше, активізування краєзнавчої роботи в Україні того часу і формування регіональної мережі краєзнавчих організацій; по-друге, важливість наукового дослідження в провінції як засобу її самовираження і, по-третє, достатність сил для пошуку, з огляду на певні традиції й сучасні можливості [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 10].

Про місцеві традиції краєзнавчого пошуку згадано було не випадково. Мався на увазі досвід Ніжинського історико-філологічного товариства (далі – НІФТ), що зовсім нещодавно припинило своє існування [див.: 12]. Дослідження його діяльності на сучасному етапі підтверджують слова В.І. Резанова: серед напрямів роботи цього товариства простежувалася й краєзнавча робота – участь в

археологічних дослідженнях, збирання старожитностей, фольклорного матеріалу; дослідження літературно-мистецького життя міста, керування аматорськими краєзнавчими дослідниками тощо [див.: 12, 13, 31]. Мало певні наміри щодо досліджень з історичної регіоналістики і засноване в 1917 р. Товариство вивчення Росії й України [3, ф. 1105, оп. 1, спр. 2108а, арк. 3]. В пам'яті ще були живі спогади про роботу цих наукових фондаций, більше того – серед співробітників ННДК було кілька колишніх учасників згаданих товариств. І всі вони брали активну участь у творенні й діяльності ННТК.

Тимчасовим – до легалізації діяльності ННТК – головою обрали В.І. Резанова, секретарем – В.А. Фесенка [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 10]. Майже 4 місяці тривала звичайна сучасному оглядачеві бюрократична тяганина з легалізацією. Президія ВУАН проявила при цьому значно більшу оперативність, зареєструвавши статут товариства 9 березня 1925 р. [1, ф. 251, оп. 1, спр. 12, арк. 67]. Владні ж структури дотягли цю справу до середини травня, ускладнивши процедуру через місцеві, губернські установи та, нарешті, через Укрнауку [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 14-16, 24].

Наступні збори відбулися лише наприкінці червня, що зумовлювалося проведенням 28-31 травня 1925 р. Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові. ННТК на конференції репрезентували викладач НІНО П.О. Бельський та аспірант ННДК А.Г. Єршов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 22]. На цих зборах проявилось кілька цікавих моментів розвитку ННТК, що віддзеркалювали настрої харківського форуму. Півроку існування принесло якісне оновлення і невелике кількісне збільшення організації. Якщо у січні на установчих зборах були присутні 22 особи – виключно викладачі НІНО та представники ННДК, то станом на червень 1925 р. в складі товариства вже нараховувалося 26 осіб, серед котрих були представлені також студенти НІНО, а судячи з архівного матеріалу, мали бути присутніми й представники інтелігенції міста [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 46]. З цього часу серед членів ННТК з'явилися найпомітніші особи в його історії: співробітники ННДК – дійсний член проф. М.М. Бережков, науковий співробітник М.Г. Куїс, аспіранти І.Я. Павловський і К.Т. Штеппа (згодом – науковий співробітник), а також викладач НІНО П.М. Булаєвський. Наявність на зборах адміністрації інституту, представників влади, а також ліво-радикально налаштованих студентів, що, звісна справа, виражали настрої певної скеровуючої сили, свідчили про значимість існування товариства, з одного боку, та про ідеологічну настороженість до його діяльності (головне – до персонального складу), з іншого. Дискусія, що розгорілася на зборах із приводу методологічних засад українського краєзнавства з подачі студента М.А. Рябка (майбутнього аспіранта кафебри), і зауваження К.Т. Штеппи щодо завдань та мети, форм побудови роботи – в цілому слугували відлунням аналогічної дискусії, що мала місце на згаданій конференції в Харкові. Сенс її символічний – він віддзеркалює боротьбу академічного демократизму та марксистського централізму в надрах зорганізованості краєзнавства в Україні 1920-х років [29, с. 106]. Позиція К.Т. Штеппи – це прагматичний академізм, поступовість у роботі, критичний підхід до вивчення подій і явищ; головне завдання діяльності ННТК він убачав у розширенні власної структури (осередки, кадрова робота) та інфраструктури (заснування музею, проведення експедицій), динамізації пошукової роботи, зборі краєзнавчого матеріалу для його подальшого наукового узагальнення тощо [3, 0ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Позиція М.А. Рябка співзвучна з офіційною доктриною науки другої половини 1920-х років в УСРР: масовість, штурмівщина, утилітарність наукових досліджень; стверджувався погляд на краєзнавство як на “засіб розвитку продуктивних сил країни, спосіб залучення трудящих в справу організації виробництва ... не допускаючи “милування минувшиною”, застерігаючи від “патріархізму” й “етнографізму” [29, с. 103].

Структурно оформившись і накресливши основну мету та завдання роботи, ННТК входить у новий етап, який фактично розпочинається із засідання

новообраної ради товариства. Головою товариства було обрано М.П. Булаєвського, заступником – А.Г. Єршова, секретарем – В.А. Фесенка, скарбником – К.Т. Штепшу, персональними членами ради – П.О. Бельського, М.М. Бережкова та М.Г. Куїса – директора й політкомісара НІНО, якого в 1925 р. було обрано науковим співробітником ННДК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13]. Як бачимо – досить дієвий і науково кваліфікований склад і, крім М.П. Булаєвського, репрезентований виключно представниками кафедри.

Задля проведення практичної краєзнавчої роботи рада ННТК виробила план роботи організації, що включав у себе вирішення наукових, кадрових і фінансових проблем. Одним із головних моментів передбачалася популяризація краєзнавчої роботи, рекламування власної діяльності через друковані органи, лекторії або тематичні семінари, а також стимулювання аматорської роботи зі збору й обробки місцевого матеріалу. В науковому плані дослідження ННТК мали охоплювати широкий спектр проблем історії, культури, географії тощо Ніжина й округи, а також Прилуччини та Роменщини, “що межують з округом і мають природно-господарсько-культурні зв’язки” [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 9]. У цілому, діяльність ННТК мала проводитися за напрямками, зазначеними В.І. Резановим ще в січні 1925 р. [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 50-51].

Протягом 1926-1928 років завершилася структурація напрямів діяльності товариства. ННТК було розділено на 4 секції: історичну, статистично-економічну, етнографічну та природничу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 68]; було засновано бібліотеку краєзнавчої літератури [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 41]; налагоджено зовнішні контакти з аматорськими гуртками Ніжинського округу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 27]. Крім кабінетних наукових, члени ННТК практикували польові дослідження, збирання фольклорного матеріалу, екскурсії, вивчення місцевих старожитностей, виступали консультантами в межах краєзнавчої тематики. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати участь проф. І.Г. Турцевича в ремонтно-реставраційних роботах комплексу ніжинських грецьких храмів упродовж 1925-1929 років [див.: 9].

Персональна присутність кафедралів у складі ННТК була відчутною не тільки в керівництві. Вони склали кістяк усіх секцій, окрім природничої – протягом 1920-х років на кафедрі природничиків не було. Наукові співробітники ННДК: М.Н. Перовський завідував бібліотекою товариства й очолював історичну секцію, Є.А. Рихлік – етнографічну, В.В. Кукаркін – статистично-економічну [18, с. 36]. Загалом протягом 1928-1929 років дійсними членами ННТК були всі тодішні члени кафедри [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 170, арк. 37].

Кафедрали, наскільки це було можливо, виступали ініціаторами тих чи інших досліджень, заходів. Так, наприклад, до заходів із приводу 100-річчя появи збірки М.О. Максимовича “Малоросійські пісні”, влаштованих ННДК, долучилося й ННТК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 170, арк. 58; 16, с. 186]. Часто, проєктуючи власні наукові студії на місцевий ґрунт, вони стимулювали появу інтересу до цього аспекту краєзнавства в інших дослідників. І.Ю. Спаський, будучи аспірантом історичної секції кафедри, в ННТК співпрацював із секцією етнографічною [18, с. 36]. Кафедральні теми в окремих випадках навіть ставали магістральними напрямками дослідів краєзнавчого товариства – комплексне вивчення історії Ніжина керівником секції української і російської історії ННДК проф. М.М. Бережковим органічно вписалося до студій історичної секції ННТК [18, с. 36].

З нез’ясованих причин у 1927 р. товариство полишив М.П. Булаєвський, і до обрання нового голови його обов’язки виконував А.Г. Єршов. Із лютого 1928 р. головою ННТК стає директор НІНО М.Г. Куїс. У керівництві з’являються нові люди: проф. Є.А. Рихлік, проф. М.Н. Петровський, П.В. Одарченко (всі – співробітники ННДК, останній у 1926-1929 роках був аспірантом кафедри), а також викладачі НІНО В.Л. Великанов і Є.П. Теплов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 34]. Проте, хоча знову на ключових посадах ННТК опиняються кафедрали, науковий пошук поступається громадській роботі, популяризації краєзнавчої роботи в масах тощо [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 28].

Достеменно невідомим і дискусивним є датування остаточної ліквідації ННТК. Очевидно, Ніжинське краєзнавче товариство розділило долю інших краєзнавчих установ, що зникли в 1931-1932 роках під час тотального погрому українського краєзнавства [29, с. 107]. Однак нищення ННТК почалося ще в 1929 р. з фізичної розправи над його керівниками. Після арешту у справі СВУ секретаря товариства П.В. Одарченка [22, с. 125-129] його наступник М.Я. Морачевський – інший аспірант кафедри – зазначав, що роботу ННТК після цього було паралізовано, бо після арешту П.В. Одарченка зникла вся документація товариства [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 433, арк. 11зв.]. Наступного року голова товариства М.Г. Куїс був переведений працювати до Дніпропетровська [5, ф. П-19, оп. 32, спр. 30, арк. 14]; ще за рік зазнали репресій колишній член ради товариства А.Г. Єршов [6, с. 95] і заступник голови ННТК проф. Є.А. Рихлік [4, с. 287]. За відсутності безпосередніх документальних свідчень можемо припустити, що час припинення реальної діяльності товариства збігається з часом ліквідації ННДК – 1930 р.

Таким чином, процес інституціонування краєзнавчої роботи в Ніжині відбувався за рахунок організаційного та науково-дослідного потенціалу викладачів місцевого інституту народної освіти, що проводили свої пошуки в межах Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Краєзнавча робота з різною інтенсивністю проводилася протягом усього часу існування кафедри. В своїй генезі вона пройшла шлях від спорадичних проявів краєзнавчого пошуку окремими співробітниками до налагодження повнокровної роботи в межах регіонального краєзнавчого товариства. Участь кафедралів у діяльності Ніжинського наукового краєзнавчого товариства є визначальною: вони були його творцями, наповнювали роботу товариства реальним науковим та організаційним змістом, обіймали практично всі ключові посади. З ліквідацією ННДК припинило своє існування і краєзнавче товариство. Кафедра не тільки продовжила певні краєзнавчі традиції, успадковані від НІФТ, долучивши до них нові теми, напрями досліджень та форми роботи, але й забезпечила фактичну безперервність краєзнавчої роботи в регіоні. Загалом краєзнавча діяльність ніжинських краєзнавців залишила помітний слід в інтелектуальному житті міста, регіону та в розвитку краєзнавства в Україні свого часу.

Джерела та література:

1. Архів Президії НАН України.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.). – Х., 1994. – 195 с.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
4. Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 284-287.
5. Державний архів Дніпропетровської області.
6. Єршов А. До питання про час виникнення м. Ніжина (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Анатолія Острянка) // Сіверянський літопис. – 2001. – №6. – С.110-114.
7. Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – №4. – С.104-112.
8. Зозуля С. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.65-67.
9. Зозуля С. Сторінка з історії ніжинських грецьких храмів у розрізі діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930) // Греки в Ніжині (збірник документів і матеріалів, присвячений пам'яті видатного грецького патріота, просвітителя та мецената Миколи Павловича Зосима) / Серія: "Ніжинська старовина". – Вип. III. – Ніжин, 2003. – С.150-158.
10. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С.104-105.
11. Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.41-46.
12. Коваленко О.Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин. – 1988. – Вип. II. – С.97-100.

13. Колесник М. Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) // Спеціальні історичні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смоля. – К., 2000. – Ч.2. – С.326-340.
14. Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 17 с.
15. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів // Український історичний журнал. – 1999. – №5 – С. 53-73.
16. Науково-Дослідча Катедра історії культури та мови при Ніжинському Інституті Народної Освіти з 1-го травня 1926 року до 1-го липня 1928 року. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. VIII. – Ніжин, 1928. – С.183-191.
17. Острянюк А. Ніжинська історична школа: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 18 с.
18. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С.31-38.
19. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875-1920 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.124-131.
20. Падун С.П. З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921-1930 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). Секція “Новітня історія України”. – Луганськ, 2002. – С.87-91.
21. Папакіна Т. Проблеми регіональних досліджень історії України в діяльності Всеукраїнської академії наук (1924-1930 рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. II. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.182-192.
22. Петро Одарченко: портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1999. – 256 с.
23. Пиріг Р. Організація академіком М.С. Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.52-56.
24. Теодорович А., Коцук В. Огляд історико-краєзнавчих досліджень 1920-х рр. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4.
25. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20-30-х рр. XX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.309-317.
26. Ткаченко В.В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Чернігів, 1990. – Вип. I. – С.103-104.
27. Ткаченко В.В. Проблеми історії України в дослідженнях Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20-і рр.) // Історія України: Дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С.104-105.
28. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України – К., 1995. – 23 с.
29. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр. – К., 2000. – 256 с.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
31. Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С.105-107.

Ірина Еткіна

●

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю проведення реформ аграрного сектора, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до врахування історичного досвіду нашої країни. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку ХХ ст. допомагає

уникнути спрощення та схематизації при визначенні необхідних напрямків реформування сільського господарства. Подібні дослідження можливі лише на основі репрезентативних статистичних джерел, дані яких дають змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і наслідки революційних перетворень сільськогосподарського сектора у 1917 – 1921 рр.

Особливу цінність являють результати сільськогосподарського перепису 1917 р. по Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Оригінал цього документа знайдений в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Незважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – 2 місяці, виявився занадто обмеженим, під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялися свідчити цілими селами та волостями, багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення порівняно з обліками 1913-1915 та 1916 років, особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодінь (Таблиця 1).

Найґрунтовніше дослідження земельного питання на Чернігівщині напередодні 1917 р. було здійснене у 20-х роках головою губстатбюро Г. Баром. У своїй праці він використав матеріал земської статистики (окладних книг) та Центрально-статистичного комітету, що стосувався змін суб'єктів землеволодіння в губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ми вважаємо за необхідне оприлюднити ці матеріали, оскільки радянською літературою вони з декількох причин не використовувалися. При цьому щодо абсолютних показників за 1917 р., ми все ж вважаємо більш репрезентативними дані оригіналу підсумків перепису 1917 р., оскільки він містить повніший облік загального земельного фонду (3 509 628 дес., за даними ж Г. Бара, – 3081435 дес.) (Таблиця 2). Зіставлення даних цих же джерел дало змогу простежити динаміку середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877, 1905 та 1917 рр. (Таблиця 3). Г. Бар вичерпно розкрив питання диференціації селянства Чернігівщини за землезабезпеченістю напередодні революції 1917 р. (Таблиця 4).

На початку 1919 р. губернське статистичне бюро на замовлення губземвідділу обрахувало трудові норми землекористування на середнє трудове господарство для окремих районів губернії. Цей документ використовується вперше і становить значний інтерес для дослідника, оскільки, розробляючи його, губстатбюро брало до уваги такі фактори, як кількість земель у кожній волості, їх розподіл за угіддями, якість ґрунтів, щільність та щільність населення, середній склад сім'ї, кількість працівників і робочої худоби на двір. У підрахунок норм увійшли дані про 25 % господарств, які відповідали вимогам трудового господарства (Таблиця 5).

У 1920 р. був проведений новий суцільний сільськогосподарський перепис. Через продрозкладку, в якій селянство вбачало лише фіскальні мотиви, а також розгул бандитизму, примусову мобілізацію персоналу на облікові роботи, в багатьох місцях вдалося переписати лише 60 – 75 % території 1917 р., Глухівський та Шосткинський повіти були переписані тільки у 1921 р. Ми приєднуємось до висновку Г. Бара, який вважав підсумки перепису 1920 р. в абсолютних показниках не репрезентативним джерелом. Названі фактори, а також значні адміністративно-територіальні зміни у порівнянні з 1917 р. унеможливають порівняльний динамічний аналіз абсолютних показників переписів 1917 та 1920 рр.

Проте для дослідників будуть цікавими результати розподілу нетрудових земель серед селянства по окремих повітах губернії у 1920 р., представлені у таблиці 6. До таблиці увійшли дані про кількість поміщицьких, державних та церковних земель, розподілених між селянством. Результати більшовицьких аграрних перетворень 1919 – початку 1921 рр. досліджувались нами за статистичними даними губземвідділу, які базувались на інформації повітових земельних органів влади та

надсилалися до Наркомзему. Ці матеріали зберігаються в ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України - Ф.27 – Наркомзему), а також в ДАЧО (Ф.Р-503 – Губземвідділу), деякі з них передруковувались у періодичній пресі, зокрема губернській газеті “Знамя Советов”.

Матеріали ДАЧО містять дані про динаміку створення колективних та державних господарств (Таблиця 7), без яких підсумки земельних перетворень 1917 – 1921 рр. були б не повними. Ми не маємо точних даних про кількість земель, що перебували в користуванні колективних господарств у 1920 р. по повітах, але їх загальна площа по губернії становила близько 2632 дес.¹ Дослідження даної проблеми в регіональному розрізі дало змогу усунути помилки радянської історіографії, в якій були поширені теоретично обчислені показники, що значно перебільшували як кількість отриманих селянами земель, так і чисельність створених колгоспів та радгоспів.

Одним з найважливіших показників, які характеризують наслідки аграрних перетворень, є врожайність головних культур. Виявлені нами статистичні матеріали Губстатбюро дозволили порівняти показники врожайності 1918, 1920 років з відповідними дореволюційними показниками, наведеними у праці спеціаліста-аграрника А. Корольова (Таблиця 8).

Статистичні матеріали спільного друкованого органу губземвідділу та губраднаргоспу “Народне господарство Чернігівщини” дозволили висвітлити становище цукрової промисловості губернії у 1921 р., порівняти обсяги її виробництва та розмір використаного земельного фонду з дореволюційними показниками (Таблиця 9).

Таким чином, статистичні джерела надають можливість проаналізувати ефективність аграрних реформ 1917-1921 рр. у Чернігівській губернії та їх економічні наслідки. З нашої точки зору, переосмислення будь-яких економічних перетворень у минулому та планування майбутніх можливе лише на базі регіональних досліджень.

1 ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.45.

Таблиця 1.

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників та структури землеволодінь за переписом 1917 р. (у десятинах та %)*

Категорії власників	Земельна площа																	
	садиба		рілля		сінокіс		ліс та чагарник		вигін		переліг		нерозподілені угіддя		непридатна		разом	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%
селяни в складі товариств	214944	91	1663401	83,5	517062	79,9	190543	35,3	25250	74,3	27452	81,7	-	-	12907	55,8	2651560	75,6
У %	0,8		62,8		19,6		7,2		1		1,1		-		0,5		100	
приватні селянські госп-ва	7820	3,3	36629	1,8	11151	1,7	6138	1,1	299	0,9	628	1,9	-	-	290	1,2	62955	1,8
У %	12,4		58,2		17,7		9,7		0,5		1		-		0,5		100	
поміщики	11167	4,7	249910	12,5	102117	15,8	220905	40,9	8002	23,5	4684	13,9	2713	98	6171	26,7	605669	17,2
У %	1,8		41,3		16,9		36,5		1,3		0,8		0,4		1		100	
торг.-пром. підпр-ва і установи	882	0,47	19321	0,97	5710	0,9	26921	5	332	1	79	0,2	-	-	35	0,2	53280	1,5
У %	1,75		36,3		10,7		50,5		0,6		0,1		-		0,05		100	
церкви та монастирі	1134	0,5	23110	1,2	8546	1,3	3740	0,7	88	0,25	775	2,3	58	2	551	2,4	38001	1,1
У %	3		60,9		22,6		9,8		0,2		2		0,1		1,4		100	
казені землі	81	0,05	593	0,03	2628	0,4	91689	17	-	-	-	-	-	-	3162	13,7	98163	2,8
У %	0,1		0,6		2,7		93,4		-		-		-		3,2		100	
Всього	236030	100	1992964	100	647214	100	539943	100	33971	100	33618	100	2772	100	23116	100	3509628	100
У %	6,7		56,8		18,4		15,3		1		1		0,1		0,7		100	

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36.

Таблиця 2

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників у 1877 – 1917 рр. (у десятинах та %)*

Роки / %	Земельна площа						
	селяни	поміщики	казені землі	міські землі	церкви та монастирі	торг.-пром. підприємства та установи	Всього
1877	1310519	1108011	197852	13715	24076	551	2654724**
%	49,32	41,78	7,45	0,52	0,91	0,02	100
1894	1897494	1013373	111695	15294	34876	15524	3088226
%	61,4	32,9	3,6	0,5	1,1	0,5	100
1905	2156328	730996	113166	27137	32389	43661	3103737
%	69,49	23,55	3,65	0,38	1,03	1,41	100
1917	2714515	605669	98163		38001	53280	3509628
%	77,3	17,3	2,8		1,1	1,6	100

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 3

Динаміка середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877 – 1917 рр. (у десятинах)*

Роки	Кількість селянських господарств	Площа землі на 1 господарство
1877	192146	6,82**
1905	271479	7,94
1917	384052	7,07

* Складено та розраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8; Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерні по уѣздам и волостямъ. – Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – С. 66.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 4

Групування селянських дворів Чернігівської губернії за землезабезпеченістю у 1905 – 1916 рр. (у десятинах та %)*

Роки		Площа господарства															
		до 1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-15	15-20	20-25	25-30	понад 30	
1905	Кількість господарств	9015	13693	27588	31456	62150	43925	41241	37640	38291	25430	29306	5433	998	242	371	
	у %	2,6	3,7	7,5	8,6	16,8	12	11,2	10,3	10,4	6,9	8,0	1,5	0,3	0,1	0,1	
1916	Кількість господарств	15815	8900	9513	7836	7469	5764	4779	4200	3333	3061	8403	3674	1570	919	1327	
	у %	18,3	10,3	11,0	9,0	8,6	6,3	5,5	4,8	3,9	3,5	9,7	4,2	1,8	1,1	1,5	
різниця у % у порівнянні з 1905 р.		+ 5,7	+ 6,6	+ 3,5	+ 0,4	- 8,2	- 5,2	5,7	- 5,5	- 6,5	- 3,4	+ 1,7	+ 2,7	+ 1,5	+ 1,0	+ 1,2	
		+ 26,2			- 34,6						+ 8,2						

* Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщины. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.9.

Таблиця 5

Норми середнього трудового землекористування на їдця в окремих районах Чернігівської губернії в I половині 1919 р. (в десятинах)*

№ р-ну	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	в т.ч. за структурою угідь		
			садиба	рілля	сінокіс
I-1	1. Суразький повіт. Лотаківська, Заборська, Паново-Горська, Унашевська, Петрово-Будська, Душатинська, Голубівська, Рожнівська, Ушерпська, Верещанка.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Новодроківська, Ляльницька, Кулазька	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	2. Мглинський повіт. Нивнянська, Костиницька, Мглинська, Шумарівська, Балицька, Романівська, Павлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	3. Почепський повіт. Воробейська, Кульневська, Краснорізька, Краснослобідська, Олексіївська, Почепська, Васнівська, Старосільська, Івайгенська, Котляківська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	4. Стародубський повіт. Лищицька, Янківська, Гарцевська, Юднівська, Погарська, Гринівська, Стародубська, Нижнівська, Соловська, Понурівська, Кистерська, Чаусівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
I-1	5. Новозибківський повіт. Людківська, Білоколодязька, Великотопальська.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Лакомбудська, Денисовицька, Мальшербиницька, Брахловська, Новоропська, Куршановицька, Семенівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
Без р-ну	Старобовицька.	12,12			
I-2	6. Новгород-Сіверський повіт. Мамекінська, Грем'яцька, Хильчанська, Івотська, Риківська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-1	Костобобровська, Файська, Старожадівська, Орлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
III-1	Протопоївська, Чернецька, Дмитрівська.	6,97	0,51	4,58	1,46
I-2	7. Глухівський повіт. Вороньська, Туліголівська, Глухівська, Есманська, Уланівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
III-1	Ямпільська, Марчихино-Будська.	6,97	0,51	4,58	1,46
III-2	Ярославська, Холопківська.	7,68	0,31	5,74	1,13
I-2	8. Кролевецький повіт. Покошицька, Чеплівська, Понорницька, Оболонська, Коропська, Атюшська, Алтинівська, Мутинська.	9,02	0,43	5,67	1,93

продовження таблиці 5

№ р-на	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	у т.ч. за структурою угідь	садиба	рілля
І-2	9. Сосницький повіт. Охромівська, Погорільська, Холменська, Авдівська, Волинська, Олександрівська, Волоськівська, Блостівська, Менська, Бабська, Сосницька, Шабалинівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-1	Перелобська,	11,55	0,62	7,03	2,61
ІІ-2	Синявська.	10,46	0,59	6,11	2,47
І-2	10. Городнянський повіт. Яриповицька, Новоборовицька, Любещка, Петрушинська, Рипкинська, Тупичівська, Староруднянська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-1	Дроздовицька, Мошенська,	11,55	0,62	7,03	2,61
ІІ-2	Великоцимільська.	10,46	0,59	6,11	2,47
І-2	11. Чернігівський повіт. Редківська, Антонівська, Довжицька, Халявинська, Седнівська, Салтиково-Дівицька, Горбівська, Янівська, Козлянська, Слабинська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Безинська,	10,46	0,59	6,11	2,47
ІІІ-3	Пакульська,	7,15	0,46	2,87	2,51
І-2	12. Остерський повіт. Остерська, Семиполківська, Гоголівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Волчківська,	10,46	0,59	6,11	2,47
ІІІ-3	Сорокошицька, Моревська, Жулинська, Броварська, Никольсько-Слобідська.	7,15	0,46	2,87	2,51
І-2	13. Козелецький повіт. Одіншівська, Кобилянська, Бобровицька, Мостицька, Ярославська, Новобасанська, Ядлівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Черемська, Держанівська, Козелецька.	10,46	0,59	6,11	2,47
ІV	Щаснівська, Вороньківська, Новобіківська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	14. Ніжинський повіт. Дрімайлівська, Версієвська, Ніжинська, Носівська, Володьково-Дівицька, Таладаївська, Монастирищенська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Дроздівська, Мринська.	10,46	0,59	6,11	2,47
ІV	Лосинівська, Галицька, Макіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	15. Борзнянський повіт. Комарівська, Борзнянська, Шаповалівська, Хороше-Озерська, Буромська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІІ-2	Стрельницька, Великозагорівська, Плисківська, Івангородська, Фастовешка, Каличнівська, Іченська.	7,68	0,31	5,74	1,13
ІV	Парафіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	16. Конотопський повіт. Дептівська	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІІ-2	Батуринська, Краснянська, Конотопська, Бахмацька, Голонська, Великосамбірська, Семяновська, Карабутівська, Красноколядинська, Дмитрівська, Кошарська.	7,68	0,31	5,74	1,13

* ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. - Спр.183.- Арк.1-8.

Таблиця 6

Розподіл нетрудових земель у Чернігівській губернії в 1920 р. (в десятинах)*

№	Повіти**	Розподілені площі
1.	Борзнянський	20014
2.	Глухівський	36490
3.	Городнянський	58728
4.	Кролевецький	22687
5.	Козелецький	29254
6.	Конотопський	25000
7.	Ніжинський	33515
8.	Новгород-Сіверський	31757
9.	Остерський	13501
10.	Сосницький	25120
11.	Чернігівський	23264
	Всього по губернії	319330

* Складено та розраховано автором за : ЦДАВО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.359. – Арк.2-4; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.1055. – Арк.51-56; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.44; Знамя Советов. – 1920. – 19 октября. – С.3.

** Нетрудові землі волостей Шосткинського повіту враховані в повітах, до яких вони належали до серпня 1920 р.

Таблиця 7

Земельна площа радгоспів Чернігівської губернії на кінець 1920 р. (в десятинах)*

Повіти	кількість	площа	кількість робітників
Борзнянський	5	754	98
Городнянський	1	76	58
Глухівський	3	422	19
Козелецький	2	425	8
Конотопський	-	-	-
Кролевецький	4	303	143
Ніжинський	-	-	-
Новгород-Сіверський	6	864	180
Остерський	-	-	-
Сосницький	3	291	53
Чернігівський	9	493	422
Шосткинський	-	-	-
Всього	33	3928	981

* Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.600. – Арк.4.

Таблиця 8

Динаміка врожайності сільськогосподарських культур Чернігівської губернії у 1904 – 1920 рр. за формами власності (у пудах з десятини та у % до 1904 – 1917 рр.)*

Роки	Жито				Овес				Гречка				Картопля			
	поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва	
	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%
1904-1917	56,7	100	43,6	100	55,9	100	43,5	100	34,7	100	29,7	100	704	100	651	100
1918	36,0	63,5	26,1	59,9	27,1	48,5	20,9	48,0	32,0	92,2	25,0	84,2	574	81,5	519	79,7
1920	-	-	22,0	50,5	-	-	28,0	64,4	-	-	16,6	55,9	-	-	374	57,5

* Складено та розраховано автором за: Королев А. Полевая продукция Черниговщины //Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №1-2. - С.11; ДАЧО. – Ф. 942. – Оп.3. – Спр.340. – Арк.1-2.

Таблиця 9

Обсяги виробництва цукрової промисловості Чернігівщини у 1914 – 1921 рр. (в десятинах, пудах, %)*

Роки	Кількість заводів		Лосівна площа під буряки		Отримано врожай з площі		Загальний вихід цукру (пуд.)		Вихід цукру з 1 дес. посіву	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	пуд.	%
1914/1915	12	100	33 671	100	33 487	100	5 403 871	100	160,4	100
1920/1921	7	58,3	6 455	19,2	492	1,47	193 606	3,6	29,9	18,6

* Складено та розраховано за: Народне господарство Чернігівщини. – 1921. – Листопад. – Ч.1. – С.45-46.

ЧЕРНІГІВЦІ У РОЗСТРІЛЬНИХ СПИСКАХ СОЛОВКІВ

Актуальність дослідження історії сумної пам'яті соловецьких розстрілів 1937 року беззаперечна, бо, по-перше, злочин, вчинений сталінськими катами, не має терміну давності; по-друге, оскільки у сусідній Росії спостерігається реабілітація й реставрація сталінізму, то представникам української інтелігенції варто бути особливо пильними, бо першими й неодмінними жертвами терору ставали зазвичай вони; по-третє, справедливість вимагає, щоб була вшанована пам'ять наших земляків, які безвинно загинули далеко від рідної землі. Серед понад тисячі прізвищ розстріляних упродовж п'яти днів – з 27 жовтня по 4 листопада 1937 р. у Сандаморху – знаходимо й імена уродженців чернігівської землі.

Метою даної роботи є аналіз інформації у вже оприлюднених розстрільних списках Соловків, котра стосується чернігівської інтелігенції, систематизація даних про найвідоміших її представників.

Перші книги, де розповідалася неприкрита правда про радянські табори, з'явилися за кордоном ще наприкінці 20-х рр. минулого століття. Так, у 1927 р. вийшла праця французького письменника Р. Дюге "Тюрма у Радянській Росії", де було описано всі види жахливих соловецьких катувань¹. Значний внесок у розкриття соловецьких таємниць зробили колишні в'язні табору, котрі у своїх спогадах відтворили внутрішні порядки у в'язниці, яка стала символом усєї пенітенціарної системи СРСР². Починаючи з доби перебудови і по сьогодні, спочатку в СРСР, а потім в Україні стали масово з'являтися наукові дослідження, де прискіпливому аналізу піддаються усі аспекти функціонування сталінського тоталітарного режиму, включно з історією численних таборів³. Одночасно стали виходити у перекладі українською мовою праці закордонних дослідників⁴. Поміж документальних матеріалів особливо треба виділити підготовлені сучасними істориками розстрільні списки Соловків як головне джерело до опрацювання теми⁵.

На островах Соловецького архіпелагу у Білому морі державна тюрма існувала ще з 1718 р.⁶. За радянської влади у 1922 р. вона була перетворена на "Соловецький лагерь особого призначення" (СЛОН). За наступні 15 років подальшого існування назву змінювали, а сутність залишалася тією ж. Сучасники інколи говорили, що тюрма – це "Радянський Союз у мініатюрі". Там були представлені усі нації та народності СРСР⁷. У примітках до спогадів Г. Костюка О. Соловей відзначила: "У розмовній мові Соловки це синонім беззаконного й жорстокого ув'язнення людей"⁸.

Проте доля його нещасних в'язнів різко змінилася на гірше із настанням доби Великого терору. Сучасні історики вважають, що "репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 р."⁹. "Чекісти "працювали" в усіх верствах суспільства, виявляючи потенціальні вогнища опору сталінській диктатурі. Але "спеціалізувалися" вони на інтелігенції – мозку нації. Народ був знесилений репресіями духовно й фізично"¹⁰. Цю точку зору поділяють і закордонні дослідники. М. Маля стверджує: "після березня 1937 року та до кінця 1938-го Великий Терор ежовщини розгулявся безперешкодно"¹¹. У ті зловісні часи табір реорганізували у "Соловецкую тюрму особого призначення Главного управления государственной безопасности СССР"¹², і це означало вирок для багатьох ув'язнених: у таборі стали здійснювати так зване "розвантажування", тобто масово розстрілювати в'язнів для того, щоб дати місце новим. С. Підгайний відзначив, що вже "на матеріку бачив в'язнів, що їх 1937 – 1938 років привезено

на Соловки будувати і розбудувати нову Соловецьку тюрму”¹³. Проте, зрозуміло, що правдивих відомостей про долю тих “старих соловчан”, котрих кудись вивозили, він не міг мати.

Тільки у середині 90-х рр. ХХ ст. стало відомо, що в рамках кампанії по репресуванню “ворогів народу” особлива трійка УНКВС Ленінградської області (начальник УНКВСЛО Л. Заковський, його заступник В. Гарін та прокурор Ленінграда Б. Позерн) ухвалила розстріляти групу в’язнів (усього 1825 чоловік) Соловецької тюрми¹⁴. Розстріл був здійснений у три етапи. Доля першої, найбільшої групи (із 1116 чоловік за списками на кінець жовтня 1937 р. було розстріляно 1111 осіб), довгий час залишалася невідомою¹⁵. У 1995 р. співробітники виявили в архіві Архангельського УФСБ повні списки приречених в’язнів Соловків, і у свідомість цілого світу увійшло страшне слово “Сандармох” – назва урочища, де під командуванням і за особистою участю капітана НКВС М. Матвеева було здійснено розстріл¹⁶. Кожний, хто візьметься читати розстрільні списки, зверне увагу на непропорційно великий відсоток представників української інтелігенції, особливо галичан. Так, у монографії сучасних авторів оприлюднено 24 прізвища західноукраїнських діячів¹⁷, котрі вирішили пов’язати свою долю з Радянською Україною. Серед них було чимало видатних представників науки, культури, освіти. Сьогодні у засобах масової інформації з’являються матеріали про жертви того звірячого розстрілу¹⁸. Настав час звернутися і до з’ясування долі розстріляних чернігівців. Їхні прізвища якраз і відкривають найбільший список:

Іван Іванович Бойко, народився у 1892 р. у с. Олексинці Варвинського (тепер Срібнянського) району Чернігівської області, штабс-капітан царської армії, а за радянської влади працював старшим агрономом “Укрплодовоц Тракторцентру”¹⁹. У спогадах С. Підгайного є добра згадка про нього. Він “був великим організатором і тямучим господарем. Був хорошим товаришем, хоч і недовірливим”, проте признався друзям, що служив сотником у Петлюри²⁰. Його засудили у березні 1933 р., дали 8 років, а напередодні 20-ої річниці Жовтневої революції розстріляли в урочищі Сандармох.

Тоді й там же був розстріляний і поет Марко Миколайович Вороний, який народився у 1904 р. у Чернігові. Про нього вказано, що він – дворянин, літератур-журналіст і член Спільки письменників у Києві. Судив його чомусь Військовий трибунал Київського округу. У лютому 1936 р. прозвучав вирок – 8 років “ИТЛ – исправительно-трудовых лагерей”²¹.

М. Вороний – постать достатньо відома, але, на жаль, більше у діаспорі, ніж на Батьківщині²². За останні роки в Україні з’явилося тільки дві розвідки про поета, не рахуючи довідки у виданні про письменників²³. Каторгу поет переносив дуже тяжко. С. Підгайний писав про нього: “Молодий журналіст, син відомого поета Миколи Вороного... Працював на сільськогосподарських роботах, щиро ті роботи ненавидячи, і щасливий повертався до смердючої камери, щоб лягти на нари чи з кимось з товаришів пограти в шахи. Був чулим і добрим товаришем і завсіди перебував у колі українців. Тихо, без експесів, прожив на острові аж до моменту від’їзду”²⁴. Тепер уже добре відомо, куди від’їхав поет. М. Вороний писав ніжні листи своїй матері, яка мешкала у Чернігові. Останній лист соловецького в’язня датований 19 вересня 1937 р. Він просив вислати “фотокарточки”, “а також присилай мені час від часу українську і російську літературу, присилай і чернігівського “Більшовика”, але тільки цікаві номери”. Люблячий син ніжно попрощався: “Міцно, міцно цілую рідненьку, золоту матусю!” – як виявилось, назавжди²⁵.

Уродженець нашого краю – Юрій Іванович Озерський, народився 1896 р. у с. Смяч Новгород-Сіверського повіту – зробив непогану кар’єру за радянських умов. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії навчався у Петроградському історико-філологічному інституті, у липні 1927 р. його призначили головою Укрнауки і завідувачем Управління політосвіти – важливих структурних підрозділів наркомату освіти УСРР²⁶. На цій посаді йому доводилося

“воювати” з академіками ВУАН, на що звертає увагу сучасний історик, проте його перебування на високих владних щаблях скінчилося після самогубства наркома освіти М. Скрипника. Саме тоді було “ліквідовано багато розпочатих ним починань в галузі українізації. Вістря репресій скеровувалося проти української політичної і культурної еліти”²⁷. Ю. Озерського заарештували 23 листопада 1933 р. за звинуваченням у приналежності до “фашистського блоку” (УВО) та “спробах замаху на “життя вождів партії”²⁸. Завершення нетривалого життєвого шляху цього діяча відбулося в урочищі Сандармох.

Ще один мученик – Борис Кузьмич Пилипенко – народився 16 липня 1892 р. у Чернігові. У 1918 р., відразу по закінченні юридичного факультету Київського університету, він поступив у партію українських есерів і хоча активним її учасником так і не став, але, очевидно, цей факт не пройшов повз увагу пильних “органів”. Натомість юнака захопила музейна справа, до якої він прилучився у рідному місті. Пройшов “школу” наукової та дослідницької роботи у видатного вченого – історика, археографа і генеалога В. Модзалевського²⁹. У 1922 р. Б. Пилипенка призначили завідувачем Чернігівського етнографічного музею, а з весни 1929 р. він став співробітником Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка у Києві³⁰. Вперше його заарештували органи ОДПУ у лютому 1933 р., приписавши участь у міфічній УВО (Українській військовій організації), наступного року справу припинили, але Б. Пилипенко залишався під підозрою. У його нещасних колег вибивали свідчення, що в Києві контрреволюційну роботу проводили: “В Историческом музее им. Шевченко Эрст, Пилипенко, Мощенко”³¹. Тому не дивно, що у квітні 1935 р. відбувся повторний арешт. Військовий трибунал Київського військового округу ухвалив вирок: 7 років виправно-трудоих таборів³². Так музейний працівник опинився на Соловках. Він брав участь у культурному житті табору. У 1936 – 1937 рр. на сцені соловецького театру йшла п’еса М. Погодіна “Аристократи”, котру Б. Пилипенко оформляв як художник³³. Свої дні він теж скінчив у ровах Сандармоху.

Прізвища чернігівців у розстрільних списках Соловків не вичерпуються цим переліком. Серед приречених на смерть був – Петро Юрійович Дятлов, 1883 року народження, уродженець м. Стародуб (тепер Російська Федерація). Замолоду він приєднався до Революційної української партії (РУП), входив до ЦК УСДРП, потім вступив до КП(б)У, відомий освітянин, професор, мав термін ув’язнення 5 років, але зрештою був розстріляний³⁴.

У списку розстріляних знаходимо і жінок. Віра Миколаївна Гутман, народилася 1901 р. в Чернігові, за національністю єврейка, за походженням міщанка. Вона – літературний працівник з вищою освітою. Її теж судила Військова колегія Верховного Суду СРСР у листопаді 1936 р. Вирок – 10 років тюрми, з обмеженням у правах на 5 років, а життя її завершилося у ровах Сандармоху³⁵.

Інформацію про уродженців Чернігово-Сіверщини у розстрільних списках в’язнів Соловецького табору виявити порівняно легко, оскільки вони видані і доступні для усіх, хто вивчає цей трагічний період нашої історії. Набагато важче відшукати матеріали про жертв сталінської тоталітарної доби в цілому. Проте цю роботу необхідно провадити систематично, наполегливо й послідовно. Від її результатів багато в чому залежить успішне завершення тривалого процесу зживання сталінізму у свідомості багатьох людей, запобігання рецидивам цієї людиноненавистницької теорії і практики. Сподіваємося, що поява чернігівської книги багатотомного видання “Реабілітовані історією” стане не тільки даниною пам’яті невинно замучених наших земляків, але й важливим етапом на довгому шляху з’ясування правди про їхні долі.

Джерела та література:

1. Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка – К., 2006. – С. 95 – 96.
2. Див.: Костюк Г Зустрічі і прощання. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 487 – 616; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933 – 1941.– Тернопіль, 1999. – 123 с.; Його ж. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – 326 с.; Солженицын А. И.

- Архипелаг ГУЛАГ. – М., 1986. – Т. 2. – 630 с.; Чирков Ю. И. А было все так... – М., 1991. – 382 с.; Ширяев Б. Главы из книги “Неугасимая лампада” // Смена. – 1990. – № 3. – С. 80 – 102 та ін.
3. Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Його ж. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – К., 2007. – 411 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. – К., 2003. – 144 с.; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – К., 1999. – 336 с. – [Серія “Україна кризь віки. – Т. 11.”]; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – К., 2003. – 448 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64 – 81 та ін.
4. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / Пер. з франц. – К., 2007. – 136 с.; Ешплбом Е. Назв. праця; Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. – К., 2003. – 371 с. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – 508 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії / Пер. з англ. – К., 2000. – 608 с. та ін.
5. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 1998. – № 2. – С. 34 – 77; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К. 1997. – Т. 1. – 276 с.
6. Солженицын А. И. Указ. соч. – С. 30.
7. Чирков Ю. И. Указ. соч. – С. 6 – 7.
8. Костюк Г. Зустрічі і прощання. – С. 718.
9. Кульчицький С. В. Назв. праця. – С. 237.
10. Там само. – С. 239.
11. Маля М. Назв. праця. – С. 286.
12. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Назв. праця. – С. 47.
13. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – С. 34.
14. Остання адреса. – Т. 1. – С. 28.
15. Там само. – С. 9.
16. Там само. – С. 31.
17. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20 – 50-ті роки XX ст.. – К., 1994. – С. 138.
18. Див.: Віленський Ю. Гігієна душі: Образ і роботи видатного українського вченого, жертви розстрілів на Соловках Володимира Підгаєцького повертаються науці і суспільству // День. – 2008. – 4 вересня. – С. 6.
19. Остання адреса. – С. 35.
20. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 45.
21. Остання адреса. – С. 36.
22. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / Упоряд. М. К. Наєнко. – К., 2001. – С. 307 – 309; Славутич Яр Розстріляна муза. – К., 1992. – С. 159 – 163.
23. Савенок В. І заслали поета на Соловки // Комсомольський гарт. – 1988. – 3 вересня. – С. 8; Ільєнко І. Вороний Марко // ...З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. № 1. – С. 106 – 109; Шудря М. Неоромантик: потужність почуття й вислову... // Зона: Видання Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих – 1999. – № 14. – С. 70 – 76.
24. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 82 – 83.
25. Савенок В. Назв. праця.
26. Виговський М. Український есер Юрій Озерський: керівник Укнауки при наркомосі УСРР // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 41.
27. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 3. – С. 209.
28. Виговський М. Назв. праця. – С. 42 – 43.
29. Нестуля О. О. Мистецтво було його мрією // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки): Збірник статей. – К.; Хмельницький, 1991. – С. 238 – 244.
30. Там само. – С. 239.
31. Цит. за: Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 337.
32. Нестуля О. О. Назв. праця. – С. 242.
33. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 238.
34. Остання адреса. – С. 38.
35. Остання адреса. – С. 205.

ЩО ПОБАЧИЛА ГУБЕРНСЬКА КОМІСІЯ В ПАКУЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

1923 рік відомий політичними дискусіями та обговореннями в суспільстві шляхів розвитку новоствореного Радянського Союзу, українізацією на всій території Української республіки. „Від 1923 року була застосована політика коренізації, тобто вrostання більшовицького режиму в маси неросійського населення за рахунок національно-культурної ліберізації (в УРСР - українізації), що у поєднанні з новою економічною політикою стабілізувало політичну ситуацію”¹. Більшовики для встановлення своєї гегемонії потребували інформації про ставлення людей до радянської влади, отже, і вивчення політичного та економічного життя населення, стану справ у землекористуванні, оподаткуванні, кооперації, співвідносин громадян і органів влади та в інших сферах життя. Очевидно, з цих міркувань і була створена губернським виконкомом комісія по дослідженню життя людей в трьох районах Чернігівської губернії, аби вибрати найбільш підходящі населені пункти утворених районів для «осовечивания», тобто швидкого будівництва в них нового життя, остаточного утвердження радянської влади. Комісія зосередила увагу і на Пакульському районі, зокрема, на трьох найхарактерніших селах: Навозах (з 1961р. Дніпровське) – найбіднішому в сільськогосподарському відношенні, Ковпиті – як найрозвинутішому і найзаможнішому, та Пакулі, що за станом розвитку і добробуту перебував десь посередині між двома першими. Висновок комісії подано в доповіді „О результатах обследования Пакульского района Черниговского округа, произведенного комиссией, назначенной Губернским Исполнительным Комитетом 5 декабря 1923 года», що зберігається в обласному архіві»². Висновок цей - не на користь селян Пакульського району, зокрема в доповіді сказано: «...основные моменты политического, экономического и бытового состояния района показывают на общую отсталость населения во всех областях общественной жизни». Приміром, комісії не сподобалося, що, незважаючи на революційну зміну влади, на повоевну розруху, селяни залишаються такими, якими були їхні українські діди і прадіди - занадто добрими, терплячими, патріархально-набожними: „вместо вражды и вытекающей из последней необходимости к организации, оно (населення. – Авт.) до последнего времени оставалось разрозненным с удручающим понятием покорности судьбе». От чого бракувало - „классовой вражды». Чому вона не приживалася в наших селах? Комісія робить висновок: через відсутність поміщиків і загалом крупних землевласників. Отже, бідності нема до кого пройтись «праведною» ненавистю, майже всі селяни мали приблизно однакові статки, особливо в Навозах: „Проти кого ж нам організовуватися, як у нас всі бідні»,- говорили селяни. У Ковпиті і Пакулі взаємовідносини між групами заможніших і бідніших селян характеризуються як «безопасное болото», требующее политической очистки и осушки». Куркулів тут немає, є лише більш-менш заможні селяни. Але не тільки історикам відомо, що зовсім скоро чиєюсь вмілою рукою суспільство буде розділено на класи, з'являться куркулі та бідняки, між ними - середняки, і почне туманити душі людей така необхідна владі ненависть і ворожість. Сказано ж - «розділяй і володарюй».

Але повернемося у відносно спокійний 1923 рік, рік народження Чернігівського району, через ту ж доповідь губернської комісії, яка досить прискіпливо дослідила всі сфери життя трьох сіл. На той час у Пакульському районі мешкало 18904 жителів.

Влада і громада

Про взаємини громадян з владою відзначається, що „коммунистические силы отсутствуют, политическое сознание в массах очень низкое”. Жінки й зовсім стороняться революційних подій: „То не наше діло ходити на сходи». Є лише одна жінка у Мньові на прізвище Хропата, 35 років, яка намагається проявити себе у громадському житті. Люди з усмішкою розповідали, що чоловік у неї підкаблучник, тому й не перечить. А в Навозах дочка бідняка Носенка Зіна ходить замість батька на сходи і досить кмітливо захищає інтереси сім'ї, хоча й вона не вважає це нормальним, просто в неї немає іншого виходу.

Майновий стан членів сільрад такий, що при складі сімей 5-6 чоловік більше 7 десятин землі ніхто не має. Їх культурний рівень дуже низький, лише окремі члени розбираються в питаннях державного будівництва і відрізняються практичним розумом. Із висловлювань людей щодо старого та нового складу сільрад комісія робить висновок: «...в момент Военного коммунизма не было уделено достаточного внимания на углубление революции в селах Пакульского района, потому и до сего времени не выявлены политические группировки села, отдельные же работники, всплывшие на поверхность в 1919-1921 годах, извратили смысл «диктатуры пролетариата».

У районі був лише один комуністичний осередок - у Пакулі, в ньому 4 члени партії, але впливу їх на населення не відчувалося. Маси не мали ніякого поняття про комуністичну партію та її роль у соціальній революції. Більшість людей висловлювалася однаково: „Нам всі кажуть, що совіцька власть гарна і що добра нам хоче, ми цьому дуже раді, а Комуни якби й зовсім не було, бо які ми у чорта комуністи, коли батько із сином не помиряться». Із представників губернської влади населення Пакуля знає тов. Клеманова, але його приїзд трійкою коней у фаєтоні викликав натяки, що, мовляв, як раніше пани їздили, так і тепер їздять. Найвідоміші вожді для селян - Ленін і Троцький. Про хворобу Леніна знає мало хто. Як про союзнє будівництво, так і про національну політику населення нічого не знає. Ставлення до кампаній (повітрофлот, Мопр, допомога Японії, поширення золотого вигранного займу) цілком пасивне, і навряд чи колись будуть успішно проведені ці кампанії, за винятком повітрофлоту. Радянські грошові знаки не люблять за їх нестійкість, а червонець здається селянам якимось загадковим, бо «із паперу, а дорого ціниться». Велике бажання якомога скоріше мати стійку валюту.

У кризисні періоди радянської влади в Україні населення Пакульського району створило партизанський загін під керівництвом Волевача, але це не дало політичного поживлення, напаки - розбрід у рядах бідноти.

Ставлення населення до міліції хороше, за старим звичаєм заможніші селяни забезпечують харчами міліціонерів і їхніх коней. Жителі Навозів відносять до заслуг міліції те, що піймано бандита Шалапу, їхнього односельця. Політичний момент амністії людям не зрозумілий, вони заявляють, що центральна влада балує бандитів і крадіїв.

У Пакулі лише один колодязь з хорошою водою - біля лікарні. В інших вода погана, водопровід не функціонує через зламаний насос, тому багато хто бере воду прямо з річки Пакульки. Існує погана звичка прати білизну біля колодязів.

Пожежних обозів в обстежених селах немає. В Навозах є напіврозвалений пожежний сарай, частини насоса і більше нічого. В Ковпиті 2 бочки, насос, гачок, але все зіпсоване.

Замість рівності - майнове розшарування

Аграрна революція в районі не відбулася, більша частина бідняків збільшила свої наділи лише на 1-5 десятин на господарство. В середньому норми землеволодіння залишилися дореволюційними, а якщо врахувати відчужені лісові наділи, то стали значно меншими. Часто населення шукало собі заробітку на півдні України у багатих землевласників або на сплаві лісу вниз по Дніпру. В селах

набував популярності спосіб збагачення неврожайних земель з допомогою висівання люпину, особливо в Кархівці, Ведильцях, частково в Пакулі. Завдяки цьому сидерату там і чисельність домашньої худоби зростала, тваринництво почало поживляватися. В Ковпиті з'явилася місцева покращена порода худоби, плідників для якої беруть з ближніх сіл Остерського повіту. Крім того, в Ковпиті є 7 плідників жеребців орденської породи. Але селяни тримають маленьких корівок, що дають 3-5 склянок молока на добу. Свині також дрібні і худючі. На піщаних землях не ростуть олійні культури, тому олії теж мало. Правильна трипільна сівозміна є тільки в Пакулі і Ковпиті, в Навозах на піщаних неродючих ґрунтах певної сівозміни нема, все залежить від кількості внесених добрив, але їх дуже мало через нестачу худоби. До переходу на багатопільне господарювання готуються міцніші села – Ковпита і Кархівка. А бідніші - Навози, Ведильці, очевидно, будуть робітничими поселеннями працівників лісу.

Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною. Радгоспів у районі немає. Мороське лісництво віддає галявини під оранку за третю копу. Дуже багато лісових крадіжок. Загалом економічне становище селян після революції не покращилося - через високі податки, зменшення валового прибутку, падіння цін на сільгосппродукти та необхідність платити за паливо та інші лісоматеріали. Єдиний сільгосподаток вимірюється житніми одиницями: на душу - 4,1 пуда, на господарство - 23,3 пуда, на 1 десятину землі - 6,1 пуда.

Сільгосптовариство є лише в Ковпиті з відносно великим числом пайовиків, існує з грудня 1922-го, виникло з 6 чоловік, на 1923 рік уже 44 члени. Населенням воно сприймається з симпатією. Вступний внесок - 5 пудів і 20 фунтів жита. Пільга членам - користування кредитом у розмірі паю і знижка 10% при зборі товарів. За рік продали 12 плугів Сакко, зробили успішні показові посадки кращих сортів капусти, буряків, огірків. Є бібліотека сільськогосподарської літератури із 80 книг, за рік нею скористалося 68 чоловік. Шість разів влаштувалися загальні читання.

Комун і артілей в Ковпиті нема. Кількість землі на душу і господарство залишаються дореволюційною, оскільки на розділ пішло лише 24 десятини церковної землі. Незначні куркульські лісові ділянки відібрані, але ходять чутки про їх повернення господарям. Близько 50 господарів мріють про переселення, послали гінця в Херсонську губернію, але він повернувся з поганими новинами - там переселенський фонд вичерпано. Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною, куркулів нараховується 7%, середняків - 55-60%, бідняків – 33-38%.

Неп посприяв росту бандитизму, бо зі своїми низькими цінами на сільгосппродукти звів до нуля купівельну спроможність бідняків і середняків. Неможливість прогосподуватися, безвихідь штовхає їх на злочини. Завдяки непу серед заможніших селян виділяються особливі підприємці і скупники, які скуповують у населення курей, гусей, качок, поросят, полотно тощо і сплавають на човнах до Києва на продаж. Таким чином покращують свій матеріальний стан, а нерівність поглиблюється.

У Пакулі землеустрою не було, не було і переселення. В Малих Оснях утворено культурне господарство на 11 дес. землі, що належала раніше поміщику Подольському. 16 господарів тримають наймитів. Комун і артілі нема. Бідняків -70%, середняків - 28 %, куркулів - 2 %. Чоловіче населення з ранньої весни до пізньої осені сплаває плоти до Херсона, а коли спадає вода - до Катеринослава. Заробіток одного сплавіка на харчах хазяїна становив від 65 до 100 рублів.

Самі собі фабриканти

Кредитних установ у районі немає, при потребі позичають у сусіда. По берегу Дніпра жителі здійснюють купівлю-продаж в Києві, а за 6-7 верст від Дніпра - в Чернігові. Хліб збувають через кооперацію. Свободу ринку селянство вітає, але розходження цін на свої продукти і фабрикати розуміє так, начебто радянська влада прагне до того, щоб селянину заплатити якомога менше, звідси негативне ставлення до міста. Тим часом у господарстві потрібні речі, без яких не обійтися,

- шкіра, мило, нитки, мануфактура, посуд, а ціни на них не знижуються, не кажучи про такий товар, як перець, лавровий лист, дріжджі, синька, котрі хоч і зрідка, все ж використовуються в селах. Відчувається нестача залізних і шорних виробів. Селяни купляють в основному сіль, гас, крейду, скло, сірники, цвяхи. А про таке, як мануфактура, чай, цукор, перестали й думати через недоступну ціну. Хоча в Ковпиті кооперація продала за рік майже 100 аршинів мануфактури, селяни здебільшого виготовляють власне полотно і сукно, чоботи шують зі шкіри власного скоту. Обробити їх можна в Копиті - в кожум'ячній артілі. У трьох націоналізованих хатах розміщено 6 дубильних казанів, 6 працівників виготовляють товар гарної якості. Розквіт шкіряного виробництва для власних потреб припадає на 1918-1921 роки, далі під страхом реквізиції і заборони спостерігається упадок. До підприємств середнього фабричного типу можна віднести і паровий млин у Ковпиті, що належав товариству із 6 членів. У ковпитській кузні, крім звичайних робіт, виготовляють однолемішні плуги. Один плуг коштує 12 пудів жита. Коней не підковують - нема такого звичаю в усіх селах району.

У поодиноких господарствах Пакуля займаються лозоплетінням, валять сукно, виганяють дьоготь. Працює 5 невеликих водяних млинів і 2 вітряки, 3 просорюшки, 2 кузні, 1 сукновальна артіль, 3 невеликих цегельних заводи виготовляють просту і палену цеглу. Крім полотна і сукна, у Пакулі виробляються корзини, стільці, ліжка, етажерки з лози. Тут була школа лозоплетіння для 16 учнів, але закрита земством.

Крупної фабрично-заводської промисловості в районі нема, якщо не враховувати промислову організацію «Укрліс». Починає розвиватися теслярський промисел, виготовлення зрубів.

Незважаючи на близькість Дніпра, риболовецький промисел майже відсутній, у Навозах ним зайнято не більше десятка господарів.

У Навозах і Пакулі влітку проводяться ярмарки, але порівняно з дореволюційними вони стали біднішими.

Інтелігенція в пасиві

Роль сільської інтелігенції жодним чином не була виявлена. Медичне обслуговування населення недостатнє, на весь район з населенням 18904 жителі є лише одна амбулаторія, яка до весни 1923 року була без лікаря, і тільки з травня призначено лікаря, акушерку і технічного працівника, - робота пошавилася. З переходом на районний бюджет амбулаторія не забезпечується ліками, отже, вже півроку користується рештками медпрепаратів, отриманих раніше.

Знахарство майже зішло зі сцени, але в Пакулі, за відсутності лікаря, широко практикував самозваний «доктор медицини» Комок, який некваліфікованим хірургічним втручанням призвів до смертельного випадку. За рахунок лікування побудував собі новий будинок навпроти амбулаторії. Окрім учителів, лікаря, лікарня і службовців лісництва, іншої інтелігенції в районі немає.

Поодинокі сільські школи, що раніше перебували під ідеологічною опікою церкви, не могли стати культурними вогнищами, особливо коли вчительство не вливалось в маси для громадської роботи. Учителство не надто активне в громадському житті. Вчителі живуть упроголодь, тому хочуть краще одержувати жалюгідне жалування з округу, ніж утримуватися на сільське самообкладання. Житло бідне, господарства не мають. Але на своє становище не нарікають, вони - на посту просвіти. Вчителі в Навозах К.Д.Скирда і Г.Г. Бабики, в Ковпиті - Черниченко і Є.З. Каранда, в Пакулі - Черниченко і Лопушинська живуть дуже бідно, дехто виживає лише тому, що місцевий. Так, Черниченки, чоловік і дружина, родом з Пакуля із селян. Лопушинська - дружина заступника голови райвиконкому Тищенко. К.Д.Скирда направлений на лікування в гублікарню, бо простудився через те, що не мав теплої одягу. Він призначений окружним відділом народів і ходив пішки за 50 верст до Чернігова по політичну літературу в окрпартком.

У Навозах працює група лікнепу з 18 чоловік, 20-30-літні активно відвідують. Планується організувати і в Пакулі. В Пакулі діють курси по українізації -25

чоловік. Ці курси користуються увагою, працюють щодня, хоча серед відвідувачів є і опозиціонери.

Якихось культурно-просвітницьких закладів чи організацій в районі немає. В Пакулі числиться сільбудинок, але це лише товариство з 5 представників місцевої влади, які провели одні організаційні збори. В Навозах над входом в одне зі шкільних приміщень висить вивіска російською та українською мовами – хата-читальня, але це тільки спогад про зимівлю в 1921 році матросів п'яти пароходів, які й організували читальню, а «Уполитпросвет» дав деякі книги і вивіску. Тепер тут брудна пустка, про відродження закладу ніхто не дбає. Бібліотек немає. В окремих селян бувають випадкові набори книг - „Война и мир», сонник, брошури по бухгалтерії та сільському господарству, історичний роман В.Соловйова, „Мати і дитина» Жука, де є студенти, - 10-20 старих підручників. В одного толстовця бачили кілька номерів „Красного Знамени», в Пакульському райвиконкомі начебто отримують цю газету. Друковане слово ще не тільки не заволоділо Пакульським районом, але й не проникло достатньою мірою.

Загалом ставлення селян до інтелігенції байдуже. Це не ворожнеча, а звичайна черства байдужість, характерна для села і в інших випадках - кожен живе сам по собі, нікому не допомагає і сам старається обійтися без сторонньої підтримки.

Без Бога - ні до порога

В усіх селах є церква, піп і дяк, відправляється богослужіння. У духовенства після революції забрано землі, що належали раніше кліру (у Пакулі 36 десятин, Навозах - 244) і державне жалування. Піп і попадає самі обслуговують своє господарство, переселені зі своїх будинків у прості хати, за які церковна рада мусить платити 120-150 пудів на рік, це дуже скорочує доходи священика. Сільське духовенство з усіх сил старається дати своїм дітям міську освіту, нехай і за рахунок скорочення житейських потреб. Зазвичай їхні діти в духовне середовище вже не повертаються. І все ж у попів більший достаток, ніж у середнього селянина, особливо коли вони встановлюють тверду підвищену таксу за свої послуги. Селяни іронічно про таких кажуть: „Циганська лінія у попів стала». На ремонт і прикрашання церкви тепер селяни майже нічого не дають. Ідучи в церкву, треба взяти фунтів 5-10 борошна чи жита, щоб на них купити свічку або замовити поминання. Немає хати, за винятком євангелістів та деяких представників влади, де б не було ікони. Навіть у одного голови комнезаму виявлено в хаті кілька ікон, на які хрестилися після обіду члени його сім'ї. У чоловіків не вистачає рішучості боротися з дружинами, у молодих зі старими, тому нові течії відступають перед старими.

Піп не може виконати церковного обряду без офіційної довідки. Коли довідка коштувала 10 рублів золотом, то кількість нехрещених дітей, невідспіваних покійників і невінчаних молодих стрімко зростала - не в силу антирелігійних переконань, а з економічної причини. Мусили миритися з таким „хрещенням громадянським способом», а коли довідки подешевшали до 1 рубля золотом, почали довінчуватися, дохрещуватися і відспівувати на могилах давно померлих родичів. Шлюбів без вінчання майже нема. В Ковпиті є таких три випадки, один із них - звичайне співмешкання, навіть без громадянської реєстрації. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені, покинуті. До таких жінок ставлення терпиме, доки подружжя живе в злагоді, але як тільки щось не мирять, сусідки не дають проходу, називають „прилепою». Є бідняки, яким і 1 руб золотом плюс мзду попу заплатити важко, тому не вінчаються. А дехто просто не спішить, бо це „не дає суттєвих інтересів».

Надзвичайно цікавим і показовим є розвиток євангелізму в Пакульському районі. Жахи імперіалістичної війни, тяжкі роки революції та громадянської війни, численні випадки грабівництва, вбивств, крадіжок, помсти або іншого терору на тлі розширення світогляду і звільнення свідомості від забобонів породжували в людей потребу розібратися як у причинах цих явищ, так і знайти способи їх подолання. За умов масової неграмотності населення, відсутності книг, газет, навіть

просто свіжих людей, які б принесли новини із-за меж села і пояснили їх без наворотів „о международном положении», природним виходом є спроба самостійно прочитати та осмислити єдину після шкільного букваря книгу - Євангеліє або і всю Біблію, якщо пощастить. Такими були загальні умови розвитку євангелізму і толстовства. Але фундамент цього руху залягає глибше. Зазвичай керівниками руху є хазяйновиті селяни, які, можливо, й напівсвідомо через проповідання любові до ближнього та неспротив злу намагаються відволікти від майнової нерівності, ослабити антагонізм. Їх основне переконання - „якби всі так (по Євангелію) чинили, то жити стало б краще». Зовнішній вигляд євангелістських хат свідчить про відносно матеріальне благополуччя - зразково чисті, прибрані помешкання, достатньо одягу, охайного і ошатного навіть у будні. Євангелісти є тільки в Ковпиті - 10 сімей. Та ще одна на хуторі і одна в Кархівці. Це вчення завезли приїжджі люди із с. Сорокошичі (колишній Остерський повіт), де базується пресвітер. Хоча звідти коріння тягнеться далі за Радуль - в поселення Дукове, звідти вже в роки революції прибули кілька проповідників у цей район, які й поклали початок місцевому євангелізму. Хоча розповідають, що і до революції тут був пасічник-євангеліст, твердий у переконаннях. Ковпитські євангелісти тричі на тиждень разом читають писання, частіш за все Нового завіту, обговорюють його і співають духовні псалми, яких навчилися у приїжджих. Живуть дружно, допомагають один одному морально і матеріально. При зустрічі і в розмовах вони дуже привітні, м'які у висловах. Говорять сміливо і відверто, але без злоби. Не п'ють, не курять, не лаються, навіть непристойних слів не вживають, що для села явище виняткове. Вони вважають це гріхом, який не пускає в царство небесне. Нічого не приховують і не брешуть – це також вважають гріхом. Очевидне цілковите незнання якихось інших книг, окрім Біблії. Тому що їх нема в селі і дістати ніде. Але відчувається велика тяга до нових знань, а задовольнити її ніяк, немає людей, які б могли керувати самоосвітою. Появу і подальший вільний розвиток євангелізму можна пояснити тим, що ні священник, ні шкільні працівники, ні сільські комуністи і „совработники» не є ідеологічними вождями села. Останні для селян - лише влада, сила примусу, а не переконань чи керівництва. Духовне життя в Пакульському районі пущене на самоплив.

Вкрай рідко можна зустріти „безбожників», тобто атеїстів. У Ковпиті нарахували 8 чоловік. В основному це представники влади або комнезаму. Але і в їхніх хатах висять ікони - як поступка сімейству.

Про традиції і демографію

Революція не внесла різких змін у побут селян Пакульського району. Той же вигляд села - брудні криві вулиці, хати під соломою, побілені всередині, ті ж типи господарських будівель, крій одягу, їжа, мова. За побутовими ознаками бідняка від середняка чи куркуля відрізнити неможливо, оскільки заможні селяни скоріше вкладають кошти в землю, скот, інвентар, а не на покращення умов життя. А бідняк інколи живе в чистій, теплій хаті, з великими вікнами і гарною пічкою, акуратно одягається і навіть має предмети міського походження - шафу, ліжко, диван, лампу, картини, годинник тощо. В кутку, протилежному від печі, стоїть стіл, оточений лавами. На столі хліб, покритий самотканою полотняною скатертиною, над ним висять ікони, неодмінно прикрашені вишитими і мережаними рушниками. Якщо є друга чиста кімната, вона рясно прикрашена рушниками. Неодмінним атрибутом кожної хати є прядки, по кількості дорослих жінок у сім'ї, які гудуть і рано-вранці і пізно ввечері. Портрети вождів трапляються зрідка, там, де живе якийсь сільський «совработник».

Селянство майже не купує тканин фабричного виробництва, трапляються речі, придбані раніше. Самі прядуть лляну і вовняну пряжу, тчуть полотно, напівшерстяні тканини, фарбують натуральними барвниками, створюючи нехитрий малюнок, і, врешті, самі шийють. Тому в селах не видно яскравого вовняного одягу. Дуже рідко у якоїсь дівчини схований „советський» фартушок або інша дрібниця. Вплив війни і революції відбився лише на чоловічому одязі - штани кроються за армійським зразком, іноді навіть схожі на „галіфе», а сорочки

типу гімнастерки. Хоча залишаються у вжитку широкі штани, широка вовняна свитка, киря, помітне переважання чобіт над постоломи, чого не було раніше. Жінки вдягаються в сорочки, спідниці, жилетки, юбки (верхній одяг), свитки білі, а у чоловіків коричневі чи чорні, хустки домоткані і фартухи. Кожух з трьома „вусами» (складки нижче пояса, по білоруському покрою) - річ поширена, але дорога, бо овець у Пакульському районі небагато, тому справляється лише раз чи два за життя і носить бережно.

У 1919-21 роках ліс був ніпочім, вулиці були завалені будівельним матеріалом, велося активне будівництво. Тепер лісоматеріал сильно подорожчав, це штовхає людей на крадіжки. Склалося прислів'я: «Як не вор у лісі, то вдома не хазяїн». В селі Андріївка, де бракує присадибної землі, дворики вкрай тісні, швидше нагадують вузькі коридорчики між скупченням таких же тісних будівель. А на піщаних землях ближче до Дніпра просторі двори, бо тут не надто дорожать землею - більше дбають про луги. Більшість хат як старих, так і нових біляться лише зсередини, оскільки глини тут майже немає.

Їдять у цій місцевості мало, але дуже охайно - в основному борщ, інколи пісну кашу чи картоплю з крихтою сала. Чай замінюють травою материнкою, а цукор інколи медом. Революційні події, страх пограбування порушили сувору святість постів - Петрівки, Спасівки, Пилипівки і Великого посту. Хоча на гріх вживання скоромного штовхає інколи і відсутність якоїсь іншої їжі. Дуже поширилося тютюнокуріння, жінки не курять зовсім, а діти і підлітки дуже рідко. Незважаючи на бідність, на кожні 100 дворів у Пакулі є не менше 5 самогонних апаратів. У Ковпиті ще більше, менше в Навозах. Технічні прийоми самогонваріння запозичуються з білоруського села Жари, де раніше були винокурні. Менше, ніж самогон, поширена бражка, бо не така міцна - переброджені солод, картопля і хміль.

У Ковпиті за 1923 р. народилося 160 дітей (не взяли довідки 48), померло 65 жителів (не взято довідок 6). Зареєстровано шлюбів в райподзагсі: 1919 р. - 85, 1920 р. - 211, 1921 р. - 240, 1922 р. - 266, 1923 р. - 199. У Навозах в 1923 році зареєстровано 157 новонароджених і 61 померлих, в Ковпиті народилося 160, померло 65. У районному загсі зареєстровано 199 шлюбів. Шлюбів без вінчання майже не бувало, в Ковпиті таких лише три пари. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені або покинуті.

Хлопці в Навозах відчайдушні, якщо хтось з одного кутка (Загатка, Шмаївка, Корчевака, Бугор, Поле) з'явиться на інший - неодмінно буде бійка. Молодь збирається на вулицях і співає пісень або у вдовиній хаті на вечорниці. Брудна лайка чи матюки - явище рідкісне. Виховання дітей обмежується їх харчуванням, не завжди достатнім. Буває дитина проситься в школу, а її не пускають - нема взуття, дороге письмове приладдя або просто батькам не подобається, як у школі вчать. Не дивно, що діти ростуть заляканими і затурканими. Прийнято побиття дітей. Пошана до старших зберігається.

Не менш консервативно, ніж до церковного вінчання, селяни ставляться до весільних обрядів - церемоній, пісень. Тепер батьки майже не примушують дочок йти за нелюбого, а раніше не питали їхньої згоди.

Одвічне прагнення знань і краси

Почали працювати школи — пакульська, навозька, ковпитська, жидиницька, кархівська, ведильцівська. Семирічок нема - всі дво-чотирикласні. Почали заняття пізно - в Пакулі, Ковпиті з 1 листопада, бо діти пасли худобу. В школах тепло, є дрова. Майже немає підручників (один в учительки) і письмового приладдя, тому заняття проходять малорезультативно. У дітей немає зошитів, пишуть огризками олівців і ламаними перами на шматках паперу. Тому хоч і стараються, по закінченні випускного четвертого класу ледве уміють читати і писати. Населення здебільшого відмовляється придбавати книжки і приладдя для школи за свій рахунок, мотивуючи тим, що школу має забезпечувати держава, якій вони здали продподаток. Нерідко батьки просто не пускають дітей до школи, щоб там «дарма не сиділи» і не рвали одяг. Тому порівняно з дореволюційним часом школярів

меншає. Наприклад, у Навозах, де є дві гарні кам'яні шкільні будівлі, на 12 грудня навчалось в усіх чотирьох класах усього 111 дітей, з них 6 дівчаток. А до революції було більше 200. Навози найбідніше село, але свідомі селяни самі завезли дрова у школу, шляхом самообкладення зібрали 83 пуди зерна для придбання письмового приладдя. На 50% школа забезпечена підручниками і навіть має деяку наочність (картини). В результаті з Навозів є три студенти вузів (два в Києві і один в Чернігові). Батько одного бідняк, підробляє грою на скрипці. Хвалився, що відвіз сину в Київ на дубі (великий човен) картоплі, борошна, сала, крупів і дров. А син влітку приїздив з молодою дружиною - не якою-небудь, а дочкою адвоката.

У Ковпиті з 98 учнів - 3 дівчинки. Село заможне, а школа - напівзруйнована стара, обідрана хата. Це нікого не хвилює. За стінами школи залишається до 200 дітей, які б хотіли вчитися. Заможніші селяни відсилають своїх учитися в Андріївку або в Чернігів, де вони й живуть. У 1921 завезений для будівництва народного дому ліс розікрали - „пішло як дим», тому вдруге закуповувати ліс люди ухиляються. В Пакулі за два місяці не спромоглися заплатити робітникам за побілку школи, вони гніваються на вчительку.

Народне мистецтво

Лірники ще не перевелися, користуються увагою, живуть безбідно на подаяння. Їх більше на Задесенні. Хоча і в Пакулі зустріли одного - Михайла Івановича Гаркушу. Осліп в юності, йому років сорок. Жонатий уп'яте, одну жінку прогнав, а три померло. Остання молода, років 20-22, симпатична. Причому її сім'я не була бідною. Живуть два роки на віру, дітей немає. Від попереднього шлюбу є хлопчик років п'яти. Крім того, в сім'ї живе хлопчик років 10-12 - челядник-поводир. Хатка невелика, чиста і тепла. Господарства ніякого нема, живуть заробітками сліпого і трудом дружини. Ходіння по селах йому не до душі - важко. Мріє, щоб пакульські селяни взяли його на постійну службу і платили в рік 10 фунтів з двору, а він би надавав безплатні послуги. Учився мистецтва лірника 4 місяці в с. Пеньках під Козельцем у місцевого лірника Андрія Романовича Бардака. Працювати почав з 18 років, у 1904-ому. 12 років тому його посилали грати в Москву. До нього часто звертаються різні люди записувати слова і мелодії пісень. У його репертуарі різні танці - козачки, польки, комаринські, карапет, ін. Визнає, що за кількістю пісень поступається іншим лірникам, зокрема Василю Білому з Білоуса, який зазвичай живе в Пльохові, знає „про Україну і про все» і часто буває в Чернігові біля П'ятниці.

У 1993 році учні Пакульської школи були залучені до дослідження життя і творчості Михайла Гаркуші. З розповідей опитаних родичів та односельців дізналися про цікаві подробиці біографії лірника і що по віртуозності гри йому не було рівних. Згадали люди і слова пісень з репертуару Гаркуші. Одна з них - про продналог, де були такі слова:

А Ленін і Троцький
Нам повістки турять -
К двадцять п'ятому числу
Щоб готові кури.
А у тій повістці
Та ще масла мало,
Щоб давали од свині
По три фунти сала.
От такий наш батько Ленін,
Нам порядки дає.
Последній хліб забирає,
Самих у тюрму бере.

А у своїй баладі «XX вік» співав:

Настал двадцатый век ужасный
И осветил народ несчастный
Такой печальною судьбой.

В народа сердце огрубело
И скрылась братская любовь.
Теперь лишь слышно одно дело –
Убийства, кровь, печаль и стон.

Джерела та література:

1. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС. Київ, 2008
2. ДАЧО.-Ф.-20.-Оп.1.-Спр.181.-Арк.100-162; ф.8-65.-Оп.1.-Спр.810.-Арк.1-52

Олексій Колеватов

●

**БУДІВНИЦТВО В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.**

Історія військових поселень у Росії в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії. Історики почали більше звертати уваги на процеси розвитку їхньої соціально-економічної структури [1]. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню розвитку будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо округів 2-ого поселеного кавалерійського корпусу, розташованого у Слобідсько-Українській губернії.

Значне місце в господарському розвитку Слобідсько-Українських військових поселень займало будівництво, оскільки створення та функціонування поселених округів, які мали особливу господарську структуру, складно уявити без масштабного будівництва. Уряд імператора Олександра І при влаштуванні військовопоселеної системи передбачав відбудову комплексів полкових і дивізійних штабів, господарських закладів та житла для військових поселенців і офіцерів.

У поселеннях піхоти, на відміну від поселених округів кавалерії, масштаби будівництва були значно більшими. За задумом О.А.Аракчєєва, округи 1-ої гренадерської дивізії мали стати показовими як для всіх інших поселених округів, так і для відвідувачів. Тому більша частина державних коштів, котрі відпускалися на організацію та розвиток військовопоселеної системи Російської імперії, направлялася саме на будівництво в округах цієї дивізії.

Слобідсько-Українським військовим поселенням відпускатися на будівництво значно менше коштів, і обсяги виконуваних будівельних робіт були не такими значними, як в поселених округах піхоти (див.: табл. 1). Так, у 1822-1832 рр. кошторисне асигнування на будівництво сягало 1.527.087 руб., що становило 52,14 % від загальної суми фінансування поселених округів Слобідсько-Української губернії. Зумовлювалось це головним чином двома чинниками: по-перше, в даному регіоні не було в достатній кількості лісу для будівництва, а по-друге, в цих військових поселеннях було значно менше батальйонів піхотних дивізій, які були призначені для будівельних робіт в поселених округах, і був лише один військово-робочий батальйон № 7. Також слід відмітити і те, що якщо в поселених округах кавалерії розселення діючих частин здійснювалося на вже існуючій базі, і ескадронні селища тут „наново” не будувались, то в округах піхоти розселення

діючих підрозділів залежало від того, як швидко будуть зведені ротні селища. Тому в Слобідсько-Українських військових поселеннях передбачалось будівництво лише необхідних господарських та адміністративних споруд.

Проте спочатку, тобто при поселенні полків 2-ої уланської дивізії в 1817 р., планувалося розгорнути масштабні будівельні роботи. При дивізійному штабі треба було звести будинок для начальника дивізії і два будинки для бригадних командирів. При полковому штабі – будинок для командира полку з кімнатами для бригадного командира на випадок його приїзду, 5 будинків для ескадронних командирів і молодших офіцерів, будинок для полкового комітету і командира поселених і резервних ескадронів, шпиталь на 75 чол., кінний завод і лазарет, манеж, будинок для навчання кантоністів старшого віку (на 200 чол.), 5 будинків: для священика, цейхгаузу, караульні, нестройових чинів і коновала, а також відхожі місця; в кожному поселеному ескадроні: 2 будинки для ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, казарми, стайні та лазні [2]. Вже влітку-восени 1817 р. були розпочаті роботи по заготівлі будівельних матеріалів: рубали ліс на державних дачах, готувалося каміння, яке повинне було стати в даному регіоні основним матеріалом для будівництва [3]. Але треба відмітити, що повністю власними матеріалами поселені округи 2-ої уланської дивізії себе не забезпечували, і тому доводилося закуповувати в значній кількості дошки, drankу, деталі з дерева для дахів, бутового камінь, цеглу, вапно та інші матеріали.

Усі ці труднощі, а також намагання керівництва військових поселень здешевити процес влаштування поселених округів кавалерії зумовили обмеження будівництва в округах тільки найнеобхіднішими будівлями: запасними хлібними магазинами, кінними заводами, стайнями, манежами, шпиталями та іншими спорудами [4]. В той же час керівництво Слобідсько-Українських військових поселень почало вирішувати питання організації власного виробництва будматеріалів, що дозволило б зменшити витрати на будівельні роботи. Вже 1818 р. розпочалося будівництво цегельного заводу в м. Чугуєві. В наступні роки основна частина цегли, необхідної для виконання будівельних робіт у поселених округах, вироблялася на цегельних заводах цих округів. Уже в 1821 р. тут виготовлялося більше 2,5 млн. сирцевої цегли [5], а в 1832 р. – 2,95 млн. штук [6].

Надалі в поселених округах було організовано виробництво різних будівельних деталей із деревини та інших будматеріалів. Так, наприклад, в округах 2-ої кірасирської дивізії почали добувати крейдяний камінь, а в округах 2-ої уланської дивізії – бутовий камінь. Крейдяний камінь використовувався для побудови стаєнь та манежів і замінював собою лісовий матеріал, а бутовий камінь клався під фундаменти різних капітальних будов і замінював цеглу. Так, за свідченням деяких офіцерів, побудовані з крейдяного каменю манежі були достатньо міцними і досить зручними в експлуатації [7]. Також через добування крейдяного і бутового каміння „казна мала вигоду, не купуючи колоди і не випалюючи для фундаменту цегли” [8]. У поселених округах добували крейду і глину, з яких випалювалося вапно і виготовлялася цегла та черепиця. Крім того, для забарвлення споруд добувалася охра, а на опік алебастру – гіпс.

Із середини 1820-х рр. у Слобідсько-Українських військових поселеннях почалося відкриття родовищ кам'яного та бурого вугілля. Це могло деякою мірою вирішити проблему забезпечення поселених округів паливом. Перше родовище було знайдено біля слободи Кремінна (Псковський поселений округ) 1825 р., але внаслідок незначної кількості вугілля розробка цього родовища у подальшому не проводилась [9]. Наприкінці 1820-х рр. у Глухівському поселеному окрузі було відкрито незначне родовище вугілля та „закладена біля слободи Кремінної шахта для ламання кам'яного вугілля” [10]. 1831 р. „при огляді земель Серпухівського округу біля селища Петровського було відкрито декілька шарів кам'яного вугілля, але після їхньої розвідки тільки один пласт виявився за своїй товщині 13/4 аршин, який може бути досліджений... Тому необхідно закласти в зручному місці розвідку

шахту” [11]. Проте промислове добування вугілля на цьому родовищі почалося лише в середині 30-х рр. XIX ст.

Необхідні столярні вироби для помешкань поселенців виготовлялися у майстернях м. Чугуєва (двері, вікна, столи і стільці). В лісах заготовлялися колоди, дошки, кілки і доставлялися дрова на випалювання цегли та вапна, на опалювання казенних будівель, квартир офіцерів та будинків військових поселенців. Проте у зв'язку з нестачею лісових угідь на випалювання цегли і вапна, а також на опалювання будинків вживали, особливо в округах 2-ої кірасирської дивізії, бур'ян, соломую і гнойову цеглу [12].

Власне виробництво обходилося дешевше купованих матеріалів, оскільки під час їх добування, виробництва і виготовлення використовувалася практично дармова праця солдатів піхотних батальйонів, відряджених для робіт в Слобідсько-Українські військові поселення. Так, наприклад, 1825 р. у поселених округах 2-ої уланської дивізії перебували треті батальйони 5-го піхотного корпусу (в Чугуївському полку – 12 батальйонів, Борисоглібському, Таганрозькому і Серпухівському – по 2 в кожному полку) і артилерійські роти 5-ої артилерійської дивізії [13]. Роботи проводилися по 13 годин на добу: з 4 год. 30 хв. по 11 год. і з 13 год. 30 хв. по 20 годину [14]. За роботу в поселених округах кожному солдатів виплачувалося по 25 коп. на добу. Однак із цих же коштів вони харчувалися, тому „в выгоду залишалася тільки каса сум поселень” [15]. Поселенцям-хазяям за роботи в округах видавалося тільки по 10 коп. на добу. При цьому треба відмітити, що звичайна платня за робочий день у приватних осіб доходила в ті часи до 50-60 коп. і навіть до рубля [16].

Але на будівельних роботах в Слобідсько-Українських військових поселеннях не було достатньої кількості солдатів, що пов'язано з тим, що близько 2/3 військ, задіяних на роботах, як правило, займалися заготівлею і транспортуванням будматеріалів. Масове ж залучення на будівельні роботи поселенців-хазяїв, безперечно, негативно позначилося б на виконанні ними своїх основних обов'язків. Поеднувати роботи на будівництві, господарські роботи і стройові заняття було б для них дуже важко. Тому поселенці-хазяї, як правило, використовувалися тільки для перевезення будівельних матеріалів. Але навіть це ускладнювало розвиток поселенського господарства, хоча ці роботи і виконувалися поселенцями почергово.

У 1818-1820 рр. почалося будівництво окремих адміністративних і господарських будівель. У першу чергу передбачалося будівництво житла для офіцерів і необхідних господарських будівель для розміщення діючих підрозділів (будинки для дивізійного командира, командира поселених і резервних ескадронів, ескадронних командирів та інших офіцерів, приміщення для навчального ескадрону, по 4 стайні в кожному ескадроні, манежі, будівлі для кінних заводів, шпиталі, будинки для священників, нестройових чинів та ін.). Ці споруди планувалося звести першочергово, щоб не „стеснять” військових поселенців. Тому тільки за 1820-1821 рр. у поселених округах 2-ої уланської дивізії було побудовано 5 запасних хлібних магазинів по 650 четв. продуктів кожен, 14 ескадронних манежів, будинок для полкового комітету, 4 стайні для 9 заводських жеребців кожна, 28 взводних стаєнь з амуничниками і 18 взводних амуничників [17]. А вже до 1825 р. в округах цієї дивізії було побудовано: 69 кам'яних будинків для поселенців-хазяїв та їхніх помічників, біля тих будинків збудовано 40 надвірних споруд та біля 30 дворів зроблені кам'яні огорожі, будинки для офіцерів, 5 цегельних заводів, 36 запасних хлібних магазинів, 35 взводних стаєнь з амуничниками та 11 інших стаєнь, 16 відкритих і закритих манежів, 4 відділи для кінних заводів, що складаються з 3-х загонів, 8 дерев'яних унтер-офіцерських сторожок, 4 гауптвахти, людський і 2 кінних лазарети, будинок для полкового лазарету, 4 будинки для тимчасових казарм кантоністів навчальних ескадронів і 3 кам'яних будинки для шкіл, 2 ескадронні лавки, лазня, майстерня та інші незначні споруди [18].

Плани робіт у поселених округах і кошториси на будівництво склалися

щорічно і підлягали затвердженню імператором. При цьому за розрахунок приймалися можливості піхотних батальйонів, відряджених для робіт у поселення, і те, наскільки були реалізовані плани будівельних робіт у минулому році. При складанні проектних планів передбачалось поступово зводити всі будови, які мали бути в кожному поселеному окрузі, „маючи за правило відбудовувати один округ після другого” [19]. Проводити будівельні роботи в декількох поселених округах одночасно було досить складно, оскільки велика кількість людей була зайнята на різних підготовчих роботах. Внаслідок цього обсяг будівництва за літній сезон в округах не був великим. Це, на нашу думку, було пов'язано з тим, що значні сили у цей період спрямовувались на заготівлю необхідних для робіт будівельних матеріалів.

По мірі розгортання будівельних робіт командування Слобідсько-Українських військових поселень намагалося знайти додаткові сили для заготівлі та перевезення будматеріалів з тим, щоб виконувати ці роботи без залучення піхотних батальйонів, які призначалися для будівництва в поселені округи. З цією метою в округах створювалися спеціальні підрозділи, які мали забезпечувати підвезення будматеріалів. Так, у листопаді 1821 р. імператором Олександром I було затверджено положення про формування при 2-ій уланській дивізії кінно-робочої команди для робіт, що проводилися в поселених округах [20]. Крім цього, на будівельних роботах у поселених округах використовувалися спеціальні військово-робочі підрозділи. Спочатку з цією метою в Слобідсько-Українських військових поселеннях використовувались дві роти військово-робочого батальйону № 7. У червні 1823 р. був підписаний наказ про формування в кожній поселеній кавалерійській дивізії по одному повному робочому батальйону (складався з чотирьох рот) [21]. Формування цих батальйонів здійснювалося зі складу нижчих чинів, котрі були непридатними до стройової служби. В кожне поселення до військово-робочого батальйону призначалось по 500 чоловік. Але цієї кількості виявилось недостатньо для проведення будівельних робіт у поселених округах Слобідсько-Української губернії, і тому 14 березня 1825 р. було прийнято „Положение о временных рабочих ротах в округах военного поселения 2-й уланской дивизии” [22]. До складу цих рот було призначено 839 нижчих чинів, з яких сформувалося 5 рот: по одній в Таганрозькому, Борисоглібському і Серпухівському і дві – в Чугуївському уланських полках (див.: табл. 2). Чисельність цих рот була різною в поселених округах (від 109 чол. – в Серпухівському полку до 191 чол. – в Чугуївському) і залежала, головним чином, від обсягів будівництва в округах. Організація цих рот дозволяла збільшити обсяги будівельних робіт і прискорити їх виконання.

Також для проведення цих робіт створювалися і спеціальні команди робочих людей. Так, з цією метою в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії 1830 р. була створена команда в кількості 175 чоловік (в т.ч. 77 теслярів, 26 штукатурів, 20 пічників та 14 покрівельників) [23]. З цієї команди до Катеринославського поселеного округу призначалося 50 чол., Глухівського – 43 чол., Астраханського – 48 чол. та Псковського – 34 чол. (див.: табл. 3). Але треба відзначити, що людей, які б знали будівельне ремесло, в поселених округах було недостатньо, і „часто ці люди за недосвідченістю та „необращении” у подібних роботах, не можуть принести відчутної користі, особливо у роботах покрівельних і малярських” [24].

У зв'язку з великими фінансовими витратами на влаштування поселеної системи керівництво військовими поселеннями намагалося зменшувати перш за все витрати на будівництво в поселених округах. Виконати це можна було лише шляхом збільшення обсягів заготівлі матеріалів силами самих поселених частин, замість купівлі та одержання їх за підрядами, а також за рахунок використання дешевших будматеріалів та сировини. Тому під час робіт здійснювався вибір найдешевшого способу зведення будівель. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у зв'язку з незначною кількістю лісових ресурсів доводилося вести з матеріалів, які були у цьому регіоні в достатній кількості:

глини, піщанику, очерету, сирій цегли, що виготовлялася з глини. Наприклад, деякий час в поселених округах будувалися так звані землебитні будинки за методом „Пізе”. Цей метод передбачав зведення стовпів з плетеними стінами і використання соломи, змішаної з глиною. Проте будинки, що зводились у такий спосіб, виявились незручними через неякісну землю, і тому почали зводити будинки із цегли-сирцю на глині, „забиваючи камінням на вапні один лише цоколь у фундаменті” [25]. Дахи будинків робилися з очерету, оскільки дранки вироблялась обмежена кількість і вона використовувалась тільки для покриття адміністративних будівель. Так, 1826 р. дранка виготовлялась лише в поселених округах 2-ої уланської дивізії – 2060 шт. Виготовлення поселенцями дранки коштувало 60 руб. за кожен тисячу [26].

Адміністративні будинки та житло для офіцерів зводилися також із різних матеріалів. Так, будівництво більшості цих споруд у Слобідсько-Українських військових поселеннях велося із цегли-сирцю. Проте зведення деяких споруд здійснювалося з дерева, зовні вони обмазувались глиною і білились вапном, щоб поселені округи мали належний вигляд. Також для надання вигляду однорідності в поселених округах широко практикувалося перенесення будинків „в одну лінію, привівши, по можливості, в необхідну правильність вулиці” [27]. Так, 1820 р. було видано наказ про перенесення із різних сіл і хуторів в окрузі Таганрозького уланського полку 1094 будинків, а взагалі по дивізії залишалось на місці 3147 будинків військових поселенців, переносилось – 2927 [28]. Після перенесення будинків деякі селища повністю порожніли, і лише покинуті церкви залишалися свідком минулого їх існування. Так, в Серпухівському уланському полку були переселені повністю жителі із села Гракове, в Таганрозькому – із слободи Кливерки [29]. Як відзначалось у звіті по військових поселеннях, „державні та інші селища, з часу їхнього переведення до військових поселень, отримали вигляд, належний системі військових поселень” [30].

Треба відзначити, що значне за своїми обсягами будівництво велося у військових поселеннях тільки за часів царювання імператора Олександра I, а після 1826 р. обсяги будівельних робіт значно зменшуються, і в основному добудовуються раніше розпочаті об'єкти. Це було пов'язане головним чином зі зміною курсу уряду Миколи I по відношенню до військових поселень, головною метою яких стає максимальне зниження витрат і швидкий перехід на самозабезпечення продовольством і фуражем. Разом із тим у процесі функціонування поселених округів і розміщення постояльців у поселенців-хазяїв та їхніх помічників керівництво військових поселень прийшло до висновку, що немає необхідності будувати для них нові будинки, оскільки вони „незручностей зі своїми родинами і постояльцями ніяких не мають” [31]. Тому 1827-1828 рр. у поселених округах 2-ої кірасирської дивізії всього було побудовано: запасний хлібний магазин, 7 стаень з амуничником, 4 тимчасових напівшпиталів і 4 цегельні сараї [32]. Але, на наш погляд, слід зазначити, що в поселених округах (в основному 2-ої уланської дивізії) вже були зведені необхідні в першу чергу господарські споруди, а також адміністративні приміщення і житло для офіцерів.

Таким чином, підбиваючи підсумки аналізу будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях, треба зазначити, що внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних причин будівництво в поселених округах не набуло до 1832 р. своєї завершеної форми. І хоча в капіталах військових поселень було достатньо коштів, зайві асигнування для будівництва майже не відпускалися, особливо після реформування військовопоселеної системи в другій половині 20-х рр. XIX ст.

Також треба відмітити, що особливістю будівництва в Слобідсько-Українських поселеннях було те, що роботи в поселених округах проводилися нерівномірно. Так, до 1825 р. повністю був відбудований тільки один ескадрон в Чугуївському уланському полку [33]. Перевагу в питаннях забудови мали, як правило, ескадронні та полкові штаби. В поселених округах будувалися, головним чином, лише

господарські, адміністративні та житлові приміщення першорядного значення. Для зменшення витрат на будівельні роботи, керівництво військових поселень організувало власне виробництво будматеріалів, що дозволило казні зекономити значні кошти.

Таблиця 1.

Кошторисні асигнування на будівництво по Слобідсько-Українських військових поселеннях в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.

Кількість нижчих чинів, призначених до складу тимчасових робочих рот 2-ої уланської дивізії в 1825 р.

Поселені полки	З рядових, що знаходяться понад комплекту в діючих еск-х	З людей, що не ввійшли до складу ескадронів	З кантоністів, непридатних до служби, яким вже є 18 років	Всього
Таганрозький	29	113	26	168
Чугуївський	216	53	113	382
Борисоглібський	5	130	45	180
Серпухівський	4	89	16	109
Всього	254	385	200	839

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122 – 123.

Таблиця 3.

Склад робочої команди, призначеної для проведення робіт в округах 2-ої кірасирської дивізії

Найменування майстрів	Кількість людей	Призначаються в округи			
		Катеринославський	Глухівський	Астраханський	Псковський
Теслярів	77	16	21	22	18
Столярів	8	3	2	3	-
Каменярів	10	1	1	8	-
Пічників	20	8	4	8	-
Штукатурів	26	9	5	3	9
Покрівельників	14	4	6	4	-
Ковалів	4	-	3	-	1
Малярів	3	1	1	-	1
Каменетесців	10	5	-	-	5
Токарів	3	3	-	-	-
Всього	175	50	43	48	34

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94 – 94 зв.

Джерела та література:

1. Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 125.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 21; Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 66.
4. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 231.
5. Там само. – Спр. 140. – Арк. 657.
6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 219.
7. Там само. – Спр. 1. – Арк. 290.
8. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв.
9. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 3 зв., 4.
10. Там само. – Арк. 15.
11. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 1-3 зв.
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв., 66.
13. Там само. – Оп. 1. – Спр. 382. – Арк. 30; ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 36-41.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 154.
15. Петров А.Н. Назв. праця. – С. 122.
16. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 659-660.
18. Там само. – Спр. 328. – Арк. 181-192.
19. Там само. – Спр. 86. – Арк. 14.
20. Там само. – Спр. 115. – Арк. 391-392.
21. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXVIII. – СПб., 1830. – С. 1029-1030.
22. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122-125.
23. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94-94 зв.
24. Там само. – Спр. 44. – Арк. 218 зв.
25. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 118 зв.
26. Там само. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 206 зв., 207.
27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 54-55.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 54.
29. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепрпетровск., 1982. – С. 29.

30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 12984. – Арк. 29.

31. Там само. – Спр. 771. – Арк. 147.

32. Там само. – Спр. 1469. – Арк. 82-83.

33. Там само. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 489 зв.; Спр. 328. – Арк. 181-192.

Марина Рейко

КАВКАЗЬКА ПРОБЛЕМА ОЧИМА БАРОНА Ф.Ф. ТОРНАУ

Давно відгриміла Кавказька війна XIX ст., проте відлуння тих подій досі бентежить думки не лише істориків. Реальність змушує переглядати сторінки минушини та виокремлювати нові і нові контенти, щоб зрозуміти досі незбагнений матеріал. Незважаючи на те, що історія війн на Північному Кавказі в XIX ст. не обділена увагою істориків, дане явище донині містить ряд лакун, які заважають повністю реконструювати події та закрити риторичні запитання, якими рясніє історія проблеми.

Для реалізації своєї скромної місії в справі дослідження даної проблеми ми зосередилися на вивченні ставлення населення Російської імперії до кавказького питання і якраз з цього боку звернулись до спогадів барона Ф.Ф. Торнау. Федора Федоровича можна вважати непересічною особистістю, і на користь цього свідчать факти його життя: почавши військову службу 18-річним прапорщиком і отримавши всі наступні підвищення за успіхи, закінчив її в чині генерал-лейтенанта. Наш герой служив на Кавказі в дуже складний період історії краю (1832-1849 рр.), де він став свідком багатьох історичних подій. Свого часу автор “Спогадів кавказького офіцера” був відомим “кавказцем”, і яскравим підтвердженням цього є надзвичайна популярність його творів у середині XIX ст., що засвідчили сучасники¹. Таким чином, спогади Ф.Ф. Торнау, викликавши зворотний зв'язок у читачів XIX ст., слугуватимуть у наш час характеристикою ставлення до Кавказької війни певної частини населення Російської імперії, зокрема офіцерства, що і стало метою нашої роботи.

Свої спогади про кавказький період життя Ф.Ф. Торнау починає писати у Відні, куди він призначений 1856 р. військовим агентом при російському посольстві. Тут були написані “Спогади кавказького офіцера” (1864 р.) та “Спогади про Кавказ та Грузію” (1868 р.). Після завершення служби у Відні Федір Федорович разом із сім'єю повертається до Санкт-Петербурга, де він продовжує знайомити читача з Північним Кавказом, написавши “Із спогадів колишнього кавказця” (1874 р.) та “Гергебиль” (1875 р.). Згадуючи свою роботу над мемуарами, автор зазначає: “Мої цидулки згоріли разом з будинком в Нижегородському маєтку і пам'ятати всі цифри неможливо. Добре, що події, місця, люди та все, що було ними зроблено або сказано визначного, з безпомилковою точністю відроджуються в моїй пам'яті, коли я звертаюсь думками до справ минулого”². Дані твори – це не все мемуарне багатство, залишене нам Торнау, але лише вони безпосередньо були використані як джерела даної роботи.

Найпопулярнішими свого часу стали “Спогади кавказького офіцера”, тому хочеться зупинитися на них трохи детальніше. Відомий дослідник Кавказу О.П. Берже у своєму “Етнографічному огляді Кавказу” писав: “1864 р. Торнау видав свої “Спогади кавказького офіцера”. Передаючи живу розповідь про страждання автора в полоні у горців, вони містять багато нових та цікавих

подробиць про домашній та юридичний побут абхазців та їхніх сусідів черкесів. Як за викладом, так і, головним чином, за змістом, твір Торнау належить до кращих робіт, що вийшли з-під пера наших вітчизняних діячів на Кавказі³. Матеріали Федора Федоровича ретельно використані в дослідженні історика М.Ф. Дубровіна, дослідженнях ботаніка та географа М.М. Альтова, також на його спогади спирається російський історик літератури академік М.А. Котляревський⁴. 1876 р. спогади Торнау були перекладені на французьку мову академіком М. Броссе, який високо оцінив розміщені в них факти історичного, біографічного та етнографічного характеру. 1978 р. у світ вийшла робота Г.О. Дзидзарія “Ф.Ф. Торнау та його кавказькі матеріали”, де автор дав характеристику численним матеріалам по історії, етнографії та географії Західного Кавказу на фоні біографії барона та вперше опублікував список друкованих робіт Федора Федоровича⁵. 2002 р. “Спогади кавказького офіцера” були перевидані, автори мали на меті ближче познайомити читачів з багатогранною науковою інформацією, вміщеною в ній, а також “з біографією самого Торнау, його героїчною особистістю, в якій високий інтелект, проникливий розум, спостережливість, неупередженість та тверезість поглядів гармонійно поєднуються з письменницьким талантом, науковою добросовісністю та об’єктивністю”⁶. З такою постановкою питання погоджуємось і ми, прикро лише, що дана робота недоступна для українського історика. На жаль, жоден з дослідників не зупинився саме на ставленні нашого героя до кавказької проблеми, але це не має бути дивиною, адже такий ракурс є пріоритетом постмодерної історіографії.

Цілком усвідомлюючи, що предмет нашого аналізу достатньо тонкий та не стандартний, ми вважаємо за необхідне використовувати не лише конкретно-історичний метод та його варіації, а й долучити контент-аналіз, щоб за допомогою цифр об’єктивізувати отримані результати. Даний метод уже добре зарекомендував себе в історичних дослідженнях. У рамках контент-аналізу ми вимірювали прості частоти узагальнених назв місцевого населення Північного Кавказу в усіх мемуарах барона, які стосуються кавказького періоду служби. В результаті ми отримуємо цілісну картину ставлення до горців і через призму цих висновків зможемо об’єктивніше судити про ставлення нашого героя до Кавказької війни.

Федір Федорович Торнау народився 1810 р. у старовинній дворянській родині, багато поколінь якої присвятили себе військовій службі. Батько, полковник Федір Григорович Торнау, учасник Вітчизняної війни 1812 р., дід – генерал катерининських часів. Наш герой рано став сиротою, батько загинув, коли йому було два роки. Федір Федорович отримав чудову освіту в пансіоні при Царськосільському ліцеї, 1829 р. вступив до війська та був призначений прапорщиком в 33-ій егерський полк і брав участь у кампанії проти Туреччини⁷. Служба на Балканах стала незвичайною сторінкою в житті барона, але це вже інша історія.

Після закінчення війни Ф.Ф. Торнау перевели до Санкт-Петербурга, де в департаменті генерального штабу три місяці він “просидів за маршрутним столом, звідки випросився на Кавказ, який приваблював в той час російську військову молодь”⁸. На початку березня 1832 р. молодий підпоручик залишає столицю і їде в Тифліс у штаб Окремого кавказького корпусу. Дорога видалась нелегкою, і вже на початку своєї розповіді автор відзначає своєрідну атмосферу, яка згущувалась на підступах до Тифлісу: “Подорожнього зустрічали та проводжали на станціях красномовними розповідями про лютість черкесів, про безконечні грабежі та вбивства, які чинили вони в найближчій місцевості”⁹.

Протягом подорожі кавказькій природі вдалося зачарувати нашого героя, і це перше враження сильно вплинуло на нього, проте здивували і російські укріплення та міста: “Зовнішній вигляд Ставрополя, насправді, мало корелювався з важливістю політичного значення, яким місто наділялося в очах люду, що звертає до нього свої погляди та сподівання”¹⁰.

На початку квітня 1832 р. Федір Федорович прибув до Тифліса та представився

начальнику штабу корпусу генералу Володимиру Дмитровичу Вольховському, котрий призначив Торнау завідувачем другого відділення канцелярії Генерального штабу. Через три місяці Федір Федорович познайомився і зі способами ведення воєнних дій на Кавказі під час експедиції до невеликих гірських селищ галгаєвців, які зрадили присязі імперії та приєдналися до повстання Казі-Муллі, і тому було “необхідно знищити віру горців в силу їх притонів та довести їм прикладом, що для російського війська немає непрохідних доріг”¹¹. Цю тезу вдалося втілити в життя, і вже 28 липня 1832 р. експедиція завершилась – військо повернулося до Владикавказу.

Наступним походом, який описує Торнау, стала чеченська експедиція. Автор аналізує відносини росіян з чеченцями: “На лівому фланзі Кавказької лінії найзлішими нашими ворогами були чеченці. <...> Неприязнь чеченців до росіян зростала з кожним роком, приймаючи характер непримиримої, винищувальної війни”¹². Експедиція вирушила до селища Герменчуг 8 серпня і в ході її автор зрозумів, що в Чечні росіяни змушені вести найскладнішу “лісову війну”. До того ж Торнау зазначає: “Як противники чеченці заслуговували повної поваги, і жодному війську не дозволено було нехтувати ними посеред їх лісів та гір. Добрі стрілки, люто хоробрі, кмітливі в військовій справі, як і інші горці, вони спритно вміли користуватися для своєї оборони місцевими умовами, підмічати кожну помилку та з неймовірною швидкістю надавати їй смертельний для нас оберт”¹³.

Під час облоги Герменчуга Федору Федоровичу “поталанило” на власні очі впевнитися у фанатичності газавату – в селищі залишалось 72 жителі, яким запропонували здатися, але вони обрали смерть у вогні своїх осель: “Сонце зайшло, і лише червоне полум'я пожежі освітлювало цю картину гібелі та розорення. Чеченці, які твердо вирішили померти, заспівали передсмертну пісню, спочатку голосно, потім все тихше і тихше, по мірі того, як число співаючих зменшувалось від вогню та диму”¹⁴.

Після того, як 12 вересня колона дійшла до Дарго та розорила його, почався рух у зворотному напрямку. Саме на зворотному шляху російським військам довелося, як і завжди на Кавказі, зіткнутися з певними проблемами: “У Кавказьку війну відступ був справжнім пробним каменем рівноваги, холонокровності та кмітливості командира. Всі горці, а чеченці особливо, слабо протистояли наступу та несамовито проводжали відступаючі війська, не даючи їм кроку ступити без боротьби”¹⁵. Напередодні Пасхи навесні 1833 р. вийшли нагороди за експедицію – Торнау підвищили до поручика та перевели в генеральний штаб. Стан здоров'я дозволив йому повернутися до служби лише восени 1834 р.

Наприкінці 1834 р. Торнау чекало нове завдання – він мав дослідити береговий простір Чорного моря на півночі від Гагр під виглядом горця. Експедиція була підготовлена вже в липні 1835 р., і протягом виконання цього завдання Федору Федоровичу довелося тісніше познайомитися з гірським населенням, окремі представники якого вразили автора своїми чеснотами, зокрема, один з його провідників – Хатхуа: “Високий, стрункий, загартований в трудах та небезпеці, завжди розважний та незворушний, стрілок без промаху – ця залізна людина не мала в цілій Абхазії рівного собі мисливця. <...> Він був дуже добродушним. Втома не існувала для нього; він вставав раніше і лягав пізніше всіх. Його досвід та правильний погляд на все, що стосувалось гірського життя, мали таке значення, що ніхто не мав права сперечатися з ним, і всі беззаперечно підкорялися його судженню”¹⁶. Також мандрівник зблизився зі своїм перекладачем, в якому “звук бачити товариша та любив його за добру вдачу та якість розуму, якими він відрізнявся від знайомих мені абхазців”¹⁷. Мабуть, саме таке близьке знайомство з представниками гірських народів сприяло формуванню його ставлення до кавказької проблеми.

У результаті першої експедиції до Західного Кавказу Торнау глибоко та всебічно дослідив життя гірських народів, фізичну, історичну та економічну географію краю, воєнно-стратегічні питання. Завдяки наполегливій праці Федору

Федоровичу вдалося виправити багато непорозумінь, пов'язаних з неточними даними, якими рясніли топографічні карти. До того ж Торнау познайомився з мовами та діалектами, якими користуються за Кубанню, і таким чином отримав можливість уперше систематизувати племена горців, що живуть навпроти правого флангу Кавказької лінії. Незабаром нашого героя підвищили до чину штабс-капітана.

На початку вересня 1835 р. був розроблений другий маршрут експедиції до східного берега Чорного моря, яка також завершилась вдало. Торнау в своїх доповідях наголошував на слабкості невеликих укріплень кавказького узбережжя, які в мирний час блокували горці, а у випадку європейської війни та появи ворожого флоту нездатних витримати бомбардування з моря: “Важко було зрозуміти, з якою метою будували редут, де він нічого не захищав, окрім солдат, які його обороняли; а навіщо вони тут знаходились і, до того ж, в числі лише однієї роти, ще менше було зрозумілим”¹⁸. Наш герой аналізує дану ситуацію та приходиться до висновку: “На лихо, в той час на Кавказі робили безліч подібних помилок. Невпинно займали місцевість без усілякої необхідності, будували укріплення, непристосовані ані до умов краю, ані до способу ведення війни, розміщали в них гарнізони надто слабкі для того, щоб утримувати в страху жителів, роздрібнювали таким чином свої сили, війська схилили без усілякої користі хворобам та бідам, а горцям надавали такими мірами можливість грабувати та обкрадати російських солдат”¹⁹. Висновки Торнау цілком підтвердилися подіями Кримської війни.

1836 р. таємне дослідження морського узбережжя від р. Сочі до Геленджика знову доручили Торнау. Але цього разу ініціативу розробки операції було передано командувачу Кубанської кордонної лінії генералу Г.Х. Зассу, через що в провідники Федору Федоровичу дали неперевіраних людей. В ніч з 9 на 10 вересня зрадники видали Торнау горцям, які вимагали непомірний викуп за нього: п'ять четвериків срібла або стільки золота, скільки важить полонений. Цей період життя автора був надзвичайно тяжким: “Моє становище ставало з кожним днем все нестерпнішим; кайдани, нестача одягу та білизни, бруд та голод виснажували моє тіло, а безнадійність вбивала дух. У цей час я пройшов через всі відчуття людини, приреченої на смерть”²⁰. Рівно два роки та два місяці Ф.Ф. Торнау провів у полоні. Невдалі спроби втечі лише погіршували умови його життя. Безуспішними виявилися набіги російських військ під командуванням Г.Х. Засса з метою його визволення. Нарешті, вірному другу Федора Федоровича ногайському князю Тембулату Карамурзіну вдалося викрасти полоненого в ніч з 9 на 10 листопада 1838 р.

У кінці 1838 р. нашого героя викликали до Петербурга для зустрічі з царем та поновлення сил. 1839 р. Торнау був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня та отримав чин капітана. Після тривалого одужання Федір Федорович, незважаючи на прохання друзів, залишився служити на Кавказі до 1849 р., коли він пішов у відставку. В зв'язку з Кримською війною Торнау знову вступив на службу і з 1856 по 1873 рр. служив воєнним агентом російського посольства у Відні. 1873 р. Федір Федорович стає членом Воєнно-вченого комітету Головного штабу, цього ж року йому жалували 300 десятин землі на Кавказі. 1875 р. в чині генерал-лейтенанта Ф.Ф. Торнау разом з дружиною оселився в австрійському місті Едліц, де 7 січня 1890 р. закінчився його життєвий шлях²¹.

У своїх спогадах різних років автор часто розмірковує про долю горців у Кавказькій війні, методи ведення бою проти них, про їх чесноти та вади. Торнау резюмує щодо історії Північного Кавказу: “Лише у військовій справі та озброєнні вони (горці. – Р.М.) просувались уперед; а у всьому іншому зупинились на тій сходинці, на якій були при Страбоні, що описав їх побут”²². Оскільки горці люблять волю більше, ніж життя, то з першого наближення росіян почалася війна, і Торнау впевнений, що саме воля до незалежності спонукала черкесів до боротьби, і прихилити їх може лише сила. Важливим фактором у воєнних діях проти горців Федір Федорович визначає силу мотивації, і цей показник був явно на боці

противника: “Один день схожий на інший, що було вчора – повториться завтра; всюди гори, ліс, а чеченці люті та неблаганні в битві”²³. Горці чудово володіють місцевістю – при найменшій помилці виринають з-під землі, безперервно тривожать противника, але рідко уперто захищають позицію, зате переслідують вони з несамовитістю. Проте головні досягнення місцевих жителів – в набігах, особливо в малих партіях²⁴.

Аналізуючи сучасний стан на Кавказькому фронті, Торнау приходиться до висновку: “Оборонна система, яку ми прийняли на деякий час у вигляді досвіду, виявилася зовсім незадовільною для збереження спокою. Набіги горців на наші кордони примножились та набули дуже небезпечного характеру, через що козаки не мали спокою у своїх станицях”²⁵. Серед чеснот горців автор виділяє неабияку сміливість, скромність та витривалість.

У результаті контент-аналізу текстів спогадів Торнау на виявлення кількості узагальнених найменувань місцевого населення ми виділили 1294 назви [Дод. 1]. У 56 % випадків автор вживав назви, похідні від народностей (чеченці, абхазці, дагестанці і т.п.), 17 % - неприятель, 12 % - горці, 4 % - за назвами поселень (галгаєвці, медовеевці і т.п.), 3 % - народ, 3 % - абреки, 2 % - розбійники; ворог, населення, суспільства, противник, скопище, хижак, фанатики, натовп, шайки, захисники – 3 %. Цікаво, що на початку “Спогадів про Кавказ та Грузію” Торнау згадує про загальновживану назву горців: “Хижак – офіційний термін для горців, що проривались в наші кордони”²⁶, проте сам Федір Федорович дуже рідко користується цим терміном. Ця ситуація видається нам цікавою і, власне, говорить на користь реалістичного ставлення автора до місцевого населення та Кавказької проблеми в цілому.

Торнау досить зрозуміло висловлює свою позицію щодо війн узагалі – він вважає їх великим злом, але невідворотним, доки людство не звільниться від гніту свавільства. А до того часу лише сила може зберігати порядок між людьми. Свою місію в даному питанні наш герой бачить як опір проти такого зла та захист рідного краю²⁷. Торнау вважає позицію імперії цілком справедливою, проте і боротьбу горців не раз називає війною за незалежність. На перший погляд може здатися, що в даній тезі існує протиріччя, але ми так не вважаємо. На нашу думку, Федору Федоровичу притаманна твереза оцінка ворога і ситуації: для Російської імперії того часу, зважаючи на геополітичне становище, не було іншого виходу, як не мали другого варіанту дій і горці, котрі звикли до збройної боротьби та не поважали непроханих гостей на своїй землі. Торнау це розумів і не принижував себе недооцінкою ворога, навпаки, він високо цінував їхні бойові якості і через це не був меншим патріотом своєї батьківщини. Нам здається, що якби і командний склад Окремого кавказького корпусу дотримувався такої позиції, а не вважав горців кулоно невігласів, то війна завершилась би набагато раніше.

“Давно втихла боротьба на Кавказі, давно перестали про неї говорити та думати; наче зовсім забули, скільки коштувало праці та страждань, скільки пролилося крові, перш ніж вдалося приборкати бойові племена, які його населяли”²⁸. Так вважав кавказький офіцер півтора сторіччя тому, проте сучасність доводить зовсім інше – Північний Кавказ не перестає бентежити ані дослідників, ані пересічних громадян. Саме через це і ми намагалися побудувати ретроспективний погляд, щоб повніше реконструювати події неоднозначної війни. В ході дослідження ми дійшли висновку, що наш герой Ф.Ф. Торнау не любив війну, вважав її необхідністю. Автор реалістично оцінював суперника, бачив в ньому і слабкі, і сильні сторони. Напевно, хтось може закинути Торнау лояльність до горців, але ми так не вважаємо, просто автор ставився до них як до звичайних противників, не ідеалізуючи і не принижуючи їхню гідність (адже саме така варіативність ставлення до тубільців Північного Кавказу була характерною в другій третині XIX ст.).

У “Сподах кавказького офіцера” наш герой описує дуже цікавий момент, що яскраво характеризує його ставлення до проблеми – протягом свого полону Торнау

довелося побачити сцену торгівлі жінками. Описуючи її, автор дозволяє собі відволіктись на власні переживання, але потім зазначає: “Не буду виправдовувати черкесів в цій справі, але не буду і суворо їх засуджувати...”²⁹. Нам здається, що в цій тезі викладена життєва позиція автора стосовно місцевого населення – незважаючи на безліч страждань, які принесли йому два роки полону, Федір Федорович не став зневажати цілий народ, як це часто буває. Для нього горці – вороги, але завдяки тісному знайомству з їх культурою, способом життя і людьми, врешті-решт, Торнау бачить перед собою не купу хижаків, а окремих представників, різні особистості, не об’єднані між собою розповсюдженими негативними стереотипами.

Додаток 1

Джерела та література:

1. Макарова С.Э. Барон Ф.Ф. Торнау и его воспоминания // Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 8.
2. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – №4. – С. 691.
3. Труды III Международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге. Т. 1. – СПб., 1879/80. – С. 307.
4. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 7.
5. Дзидзария Г.А. Ф.Ф.Торнау и его кавказские материалы. М., 1978. – 156 С.
6. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 28.
7. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 9.
8. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.
9. Там само. – С. 9.
10. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года //

Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 122.

11. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 2. – С. 435.

12. Там само. – № 3. – С. 109.

13. Там само. – С. 113.

14. Там само. – С. 128.

15. Торнау Ф.Ф. Из воспоминаний бывшего кавказца // Нева. – 1910. – № 17. – С. 12.

16. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 73.

17. Там само. – С. 64.

18. Там само. – № 9. – С. 16.

19. Там само. – № 10. – С. 73.

20. Там само. – № 12. – С. 206.

21. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 30.

22. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 130.

23. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 3. – С. 109.

24. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 132.

25. Там само. – С. 108.

26. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.

27. Там само. – № 4. – С. 673.

28. Торнау Ф.Ф. Гергебиль. // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – № 3-4. – С. 425.

29. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 12. – С. 206.

Володимир Меша

СВЯТА ЗЕМЛЯ У ВИВЧЕННІ ДІЯЧІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ПІ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Після падіння Східної Римської імперії (Візантії) на світовій арені діяла лише одна православна імперія, яка могла претендувати на роль захисника інтересів східного християнства в рамках Вселенської православної церкви та підтримувати ідею православного прозелітизму в різних частинах світу, – Російська імперія. Зростання міжнародного впливу Росії протягом XVIII–XIX ст. та масштабів зовнішньополітичних зацікавлень Петербурга неодмінно мали призвести до посилення політики Росії на Сході і, зокрема, до виконання почесної ролі захисника інтересів православ'я в Османській імперії – державі, до якої офіційно входили конфесійні території чотирьох східних православних патріархів – Константинопольського, Александрійського, Єрусалимського та Антиохійського. Особливе місце серед названих центрів східної християнської церкви займав Єрусалимський патріархат – як колыска християнства і первісток всіх християнських церков, як світовий центр найбільших християнських святинь. Опікування цими святинями було предметом суперечок великих країн Європи і стало однією з причин невдачі для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. з

Оттоманською Портою та коаліцією європейських держав. До часу своєї загибелі або трансформації в умовах комуністичного панування Росія незмінно прагнула засвідчувати свою присутність на Святій землі та розвивати діяльність російської православної місії в Єрусалимі – це було важливим питанням престижу та інтересів православної церкви.

Православні патріархати Сходу об'єктивно були зацікавлені у зростанні політичного впливу Росії на міжнародній арені, оскільки перебували у дуже невігідних умовах в рамках іновірної держави. Єрусалимський патріархат, у власності якого була більша частина християнських святинь Палестини, був особливо зацікавлений у допомозі з боку Росії. Ця церква зазнавала тиску не лише з боку турецької адміністрації, а й західних країн, які прагнули розширити свої права на території священних місць Палестини, взяти під свій контроль певні святині Єрусалима, Віфлеєма та ін. міст. Тісні відносини між Єрусалимським патріархатом та російською владою і церквою (відносини започатковано в середині XVI ст.) ще за московського періоду російської історії вийшли на рівень не тільки міжцерковного, а й політичного співробітництва. Єрусалимський патріархат надавав Росії досягну для нього інформацію щодо політичної ситуації в Османській імперії, орієнтував російську владу на потребу допомоги православним народам у боротьбі з Оттоманською Портою. У Православній богословській енциклопедії початку XX ст. зазначалося, що після кожної військової поразки турків або під час політичних звад єрусалимські патріархи сповіщали російський уряд, „що царство агарян слабне та що московські царі мають готуватися прийняти візантійську спадщину. Патріархи уважно слідкували за політичним життям у Туреччині, за ходом війн з росіянами, надсилаючи відповідні повідомлення до Росії, давали поради та... сприяли торжеству Росії над ворогами” (17, С. 398-399). За імперського періоду у відносинах з Єрусалимським патріархатом Росія обмежувалася спочатку лише традиційними пожертвами на користь Храму Гробу Господнього та інших святинь Палестини. Починаючи з 1840 рр., коли католицька церква значно активізувалась на території Палестини, Росія знову намагається налагодити особливі відносини з Єрусалимським патріархатом.

Активність західних країн у Палестині зростала неухильно починаючи з XVI ст., коли на Святій землі вперше після доби хрестових походів з'явилися представники латинської церкви. Поступово збільшуючи католицьку громаду в Палестині, набуваючи прав власності на землі та перебираючи на себе деякі християнські святині, представники папської курії спромоглися в 1846 р. заснувати Католицький єрусалимський патріархат. Завдяки підтримці чернечих орденів та місіонерських товариств Західної Європи католицька церква в Палестині спиралася на потужну фінансову базу та високопрофесійних місіонерів. Наприкінці XIX ст. католики вже мали в Святій землі 22 монастирі, понад 60 храмів, близько 50 філантропічних закладів, понад 70 нижчих шкіл, понад 20 середніх та 2 вищих. На ниві католицької пропаганди діяли представники 10 католицьких орденів, понад 600 священників, місіонерів та вчителів. Результати їхньої діяльності були настільки успішними, що наприкінці XIX ст. у Палестині було понад 13 тисяч прозелітів католицької церкви (для порівняння – православне населення Палестини у цей же час становило 27, 5 тис. чол.). Пропагандою своїх ідей займалися і представники різноманітних протестантських течій, переважно з Британії та Німеччини. Кількість протестантського населення в Палестині у 1890 рр. сягала близько 4 тис. чол. Ще до початку діяльності Російської православної місії в Єрусалимі в цьому місті були засновані англійське, пруське, французьке та сардинське консульства [17, С. 400-402, 417; 3, С. 466; 5, С. 43 зв.].

Отже, серед факторів, які зумовили активізацію російської зовнішньої політики в Палестині та зобов'язали офіційний Петербург посприяти посиленню позицій російської православної церкви в Святій землі, були такі:

- традиційні ідеологічні міркування – прагнення Росії на ділі виконувати роль (місію) захисника Вселенського Православ'я;

- посилення позицій західних країн та західних течій християнства в країнах Леванту і, зокрема, в Палестині.

Останній фактор був особливо вагомим з огляду на традиційне протистояння Росії, Англії та Франції (згодом і Німеччині) в питанні впливу на ситуацію в ослабленій Османській імперії. При цьому православні церкви Сходу могли виконувати роль додаткового важеля впливу в регіоні, а подеколи й вірних союзників Російської імперії.

В умовах потужного інославно-місіонерського руху православна єрусалимська патріархія, вочевидь, потребувала допомоги з боку інших православних церков та держав. У цій ситуації російський уряд вирішив вдатися до активніших кроків й ініціював 1842 р. відрядження до Палестини відомого сходознавця, дослідника історико-мистецької спадщини Афону, Палестини, Синаю та інших відомих центрів православної духовності архимандрита Порфірія (К.А. Успенський)*. На той час настоятель церкви при імператорській російській місії у Відні архимандрит Порфірій мав на місці вивчити стан справ у Палестині й представити детальний звіт. Ця місія була виконана, й у своїх реляціях архимандрит відзначав, що завдання Росії по відношенню до палестинської церкви полягає тепер не тільки в тому, щоб надавати їй фінансову допомогу та захист перед турецьким урядом, а головним чином у просвітницькій роботі серед тамтешніх греків та сирійців, у належному виванні білого та чорного духовенства, в упорядкуванні місцевого церковно-економічного життя та встановленні правильних відносин між пастирями та паствою [17, С. 404].

Завдання, визначені архимандритом Порфірієм, були настільки масштабними, що навіть виходили за межі компетенції російської православної церкви та уряду, оскільки стосувалися внутрішнього життя незалежної помісної церкви – єрусалимського патріархату. І все ж стала зрозумілою необхідність створення окремої інституції, яка могла б опікуватись інтересами слабкого, але надзвичайно важливого, з точки зору інтересів Вселенського Православ'я, Єрусалимського патріархату.

1846 р. було засновано російську духовну місію в Палестині з резиденцією в Єрусалимі. На чолі місії було призначено архимандрита Порфірія, і за наданою їй інструкцією вона мала представляти в Єрусалимі “взірець православного благолепного богослужіння” та виконати завдання “піднесення грецького духовенства у власних його очах та в очах православної пастви” і “навернення до православ'я й утвердження в ньому місцевих народних елементів” [5, С. 43 зв.].

Незважаючи на те, що інструкції, по суті, повторювали амбіційні завдання, визначені попередньо Порфірієм Успенським, реальні можливості створеної місії були мізерними. За тією інформацією, котру ми знаходимо у “Доповідній записці про потреби місії в Єрусалимі” (укладена на початку 1880 рр.),** виконання цих завдань вимагалось від двох російських ченців, “які жили на хлібах у греків” та були залишені майже напризволяще без будь-якої підтримки. Не дивно, у зв'язку з цим, наголошує автор, що духовна місія нічого не зуміла зробити [5, С. 43 зв.-44].

Діяльність палестинської духовної місії була перервана Кримською війною 1853-1856 рр., але, зрозуміло, що перебуваючи в незavidному становищі, вона і без війни не могла провжувати повноцінну роботу за тих умов, які склалися. Після війни діяльність місії було відновлено, і склад та потенційні можливості цього осередку російської православної церкви в Єрусалимі були вже дещо іншими. Призначена в 1858 р. місія складалася з преосвященного Кирила (голова місії), двох ієромонахів, ієродиякона та 6 півчих. За наданою їй інструкцією на неї покладалося завдання “не дивитися більше на церкву в Сирії та Палестині кризь грецьку призму”, а дбати про справжні інтереси Росії, утримувати арабів у православ'ї та не допускати їх до переходу в латинську віру, замирювати ворогуючих арабів і греків та загалом усі ворогуючі між собою в Єрусалимі віросповідання, мати моральний нагляд за руськими паломниками, турбуватися

за урочисте «благолепіє» руського богослужіння і дбати про заснування богоугодних закладів, роздавати милостиню місцевій пастві [5, С. 44-44 зв.].

Виразний акцент у наданих інструкціях на необхідності проводити самостійну політику в Палестині та не зважати на позицію грецького духовенства, яке складало церковну ієрархію Єрусалимського патріархату, потребує деяких пояснень. Святійший Синод та ієрархи російської православної церкви, висловлюючи це побажання, виходили з того, що грецьке духовенство прагнуло зберігати й надалі монополію душпастирської служби в Святій землі і неохоче йшло на залучення до неї місцевих жителів – арабів. Така позиція часом стояла на заваді політиці православного прозелітизму і стримувала процес навернення до православ'я місцевого люду. Російська православна церква, яка виступала проти грецького гегемонізму у східних патріархатах, готова була посприяти навіть у висвяченні єпископів з числа арабського населення і до того ж прагнула значно посилити місіонерську діяльність з метою зміцнення православної конфесії в Палестині. Автор «Доповідної записки» відзначав, що в справі опору іновірній пропаганді «інтереси патріархату прямо протилежні нашим». Місцева паства є бідною і, крім витрат, не приносить нічого патріархату. Тому вигіднішим для неї є скорочення постійної пастви. Єрусалимському патріархату уявляється ідеалом вірменська церква, яка не має в Палестині постійної пастви. Навпаки для Росії збереження кожного православного є збереженням додаткового союзника [5, С. 42 зв.].

Незважаючи на те, що російській духовній місії було виділено стале грошове утримання в розмірі 14 тисяч 650 рублів на рік і склад місії було розширено, її діяльність ще певний час не відзначалась особливою активністю та помітними успіхами. Значною мірою це пояснюється тим, що від часу заснування так званого Палестинського комітету (1858 р.), який було введено у структуру Міністерства іноземних справ Російської імперії, до Єрусалима було відряджено консула, і відносини між офіційним представником дипломатичного відомства та головою духовної місії набули характеру перманентного протистояння. «Доповідна записка про потреби місії в Єрусалимі» пояснює це прагненням світської влади принизити роль саме духовної місії і звести її до ролі «домового священика при консулі» [5, С. 45-45 зв.]. Взаємні образи та недоречне протистояння представників російської світської та духовної влад лише відволікали їх основні функції – захист інтересів православ'я та нарощення впливу Росії на Близькому Сході. Не простими були відносини керівників духовної місії і з єрусалимською патріархією. Лише з 1864 р., коли на чолі духовної місії стає архімандрит Антонін***, починається новий етап у діяльності цього осередку – період найбільших успіхів у релігійній та просвітницькій діяльності місії.

Початково маючи у своєму розпорядженні ті ж кошти та утверджений після Кримської війни 1853-1856 рр. штат місії, архімандрит Антонін розгортає активну діяльність у декількох напрямках. Насамперед, проводиться наполеглива робота з розширення земельної власності російської духовної місії в Палестині, що мало зміцнити її позиції, а головне, поліпшити умови численних паломників з Російської імперії, яких щорічно прибувало від 2 до 3 тисяч чол. [5, С. 43; 10]. На придбаних за приватні та громадські кошти**** землях зводилися церкви, притулки для паломників, школи, лікарні, господарські будівлі тощо.

На початку місії архімандрита Антоніна серед т.зв. руських місць у Єрусалимі були: частина храмового комплексу Воскресіння (на схід від самого храму Воскресіння), руське подвір'я та будинок для консулів у північно-західній частині Єрусалима, руське місце в районі Масличної гори та арабського поселення Кармес-Сайяд та руський цвинтар неподалік гори Воскресіння та Йосафатової долини (це так звана долина смерті – місце, де розміщені найдавніші поховання в Єрусалимі) [2, С. 656; 9, С. 550].

Протягом 28-річної служби на чолі духовної місії Антоніну вдалося придбати нову власність на суму до 2 млн. руб. [15, С. 870]. Зокрема, велику ділянку землі в Єрусалимі, земельну ділянку на Елеонській горі (околиця міста) поблизу місця

Вознесіння Господня (згодом тут, на місці плачу Господа над Єрусалимом, було споруджено церкву св. Марії Магдалини – в пам'ять імператриці Марії Олександрівни та церкву Вознесіння з дзвіницею і будинком для паломників [3, С. 477; 9, С. 507-508]. Придбано землі в Бет-Джалі (давня Ефрафа) між Єрусалимом та Віфлеємом, де влаштовано притулок, землі в Горній (на захід від Єрусалима, неподалік від цього місця розташовувалась “Горная” або “Горній град Іудовий” – там жили Захарія та Єлизавета – батьки Іоанна Предтечі). В Горнім граді було споруджено храм в ім'я Казанської Божої Матері, засновано монастирський жіночий притулок на місці давнього Іерихона, куплено землі в Йорданській долині Ель-Гор та в Хевроні [9, С. 508; 16, С. 20-22, 125-126].

З метою обжиття придбаних земель та допомоги паломникам новими господарями у цих володіннях російської духовної місії зводились нові притулки, лікарні, школи (в них навчали читання, письма арабською мовою, священної історії; існувала також школа для дівчаток) [12, Арк. 24 зв.].

Нові землі, придбані єрусалимською духовною місією РПЦ, а також історичні та археологічні пам'ятки в цих місцях були описані екстраординарним професором Київської духовної академії (КДА) Акимом Олесницьким, який 1873 – 1874 рр. здійснив поїздку по Палестині за відрядженням КДА. Ця наукова експедиція стала важливою подією у розвитку палестинознавства та формуванні сходовознавчої школи в рамках КДА. А. Олесницьким було описано Єрусалим II пол. XIX ст. (його святині), місця паломництва в Палестині та анклав Російської православної церкви (РПЦ) на Святій землі. В ряду інших Олесницький описує володіння РПЦ поблизу Хеврона – міста, до якого в I пол. 1870 рр. не дісталася жодна християнська місія, крім православної російської. Хеврон був на той час своєрідним осідком мусульман-ортодоксів, які вважали християн своїми особистими ворогами у Хевроні [16; С. 126]. Відповідно придбання архимандритом Антоніном земель поблизу цього міста та побудова нового “руського дому” були не лише великим благодіянням для паломників, а й значним кроком в історії християнського просвітництва тогочасної Палестини* ****.

Подвижницька праця членів єрусалимської місії на чолі з архимандритом Антоніном у справі зміцнення позицій РПЦ в Палестині все-таки не могла забезпечити вирішення усіх нагальних потреб православних паломників. Щорічно до Палестини прибувало до 3000 паломників з Російської імперії. Натомість паломницькі притулки навіть на початку 1880 рр. давали можливість розмістити не більше 800 чол. Внаслідок тісноти і спекотного клімату в притулках дуже складно було витримати певні норми гігієни та порядку. Нагляд за хворими православними паломниками був незадовільним, а відповідний госпіталь був розрахований лише на 50 ліжок. Значні випробування чекали на паломників по дорозі до Святої землі.

На початку 1880 рр. маршрут паломників виглядав так: православні віруючі спочатку добиралися до Одеси, звідки вирушали у морську подорож до Константинополя (вважалось, що маючи від 150 до 300 р., паломник не буде мати особливих незручностей в дорозі та самій Палестині)* *****; вже в Константинополі зупинялися на території грецьких монастирів, очікуючи проходження процедури перевірки документів (паспорта) – це займало чимало часу – до декількох днів; через 14 днів морської подорожі паломники прибували до Яффи, через два дні караванного шляху – до Єрусалима. У Вічному місті, як і в Яффі, паломники стикалися з проблемою розміщення та організації елементарного побуту (в притулках РПЦ не вистачало місць, а перебування в грецьких монастирях було дорогим – навіть воду доводилося купувати!). Надійних і досвідчених провідників по інших святих місцях Палестини було дуже мало, тому ці подорожі були небезпечними та посильними лише для витривалої людини [10; С. 644, 646].

Ситуація почала змінюватися на краще, коли до роботи з організації паломництва до Палестини долучилося засноване 1882 р. імператорське православне палестинське товариство. Очоловане великим князем Сергієм Александровичем

і маючи у своєму складі найвпливовіших міністрів, у тому числі обер-прокурора Св. Синоду К.П. Победоносцева, товариство опікувалося підтриманням православ'я у Святій землі, допомогою паломникам та ознайомленням російського суспільства зі святими місцями Палестини, поширюючи наукові та популярні друковані видання [10; С. 645; 17; С. 406]. Фінансовими джерелами діяльності товариства були приватні пожертви та щорічні збори по церквах імперії на потреби імператорського палестинського товариства.

Проаналізувавши стан організації паломництв, для цього до Палестини звичним паломницьким маршрутом відрядили одного з членів товариства, правління палестинського товариства 18.10.1884 р. вирішило зосередити зусилля на вирішенні низки проблем:

- 1) можливе здешевлення подорожі до Єрусалима;
- 2) покращення притулків для паломників та заснування дешевих їдалень;
- 3) посилення єрусалимської духовної місії (збільшення чисельності місії у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи);
- 4) підбір гарних проводирів по святих місцях;
- 5) збільшення числа служб слов'янською мовою у храмі Воскресіння в Єрусалимі [10; С. 644, 646].

За свідченням Православної богословської енциклопедії (1905 р.), завдяки діяльності імператорського православного палестинського товариства вдалося прекрасно організувати паломницький рух та подорожі по Святій землі [17; С. 406]. При притулках заведено пральні, лазні, їдальні, хлібопекарні, збільшено саму мережу паломницьких притулків та лікарень. Завдяки співробітництву з Російським товариством пароплавства і торгівлі вартість проїзду в обидва кінці в III класі вдалося зменшити до 47 руб. (тобто менше 2-місячного жалування звичайного священика). Крім того, на початку XX ст. палестинське товариство вже мало 87 шкіл в Палестині та Сирії з 10.225 учнями та 417 вчителями. Товариство видавало періодичні друковані видання “Палестинский сборник”, “Сообщения”, “Беседы о Святой земле”, “Палестинские листки” та інші. Інтерес до історії країн Близького Сходу зумовив утворення при Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 р. (1882 – 1897 рр.) видало 93 праці наукового та літературного характеру в 160 томах [8; С. 50; 10; 645; 17; С. 406].

Розвивалося також співробітництво між Палестинським товариством та Єрусалимською духовною місією РПЦ, яка за штатом 1890 р. складалася вже з 30 чоловік. * * * * * Крім спільної організації паломництв, навчання в православних школах в Палестині, обидві структури співпрацювали в галузі дослідження історії, археологічної та мистецької спадщини Палестини. Зокрема, в результаті проведених Палестинським товариством під наглядом архімандрита Антоніна археологічних розкопок протягом 1883 – 1891 рр. було віднайдено і відкрито для споглядання монументальні фрагменти пропілей Константинової базиліки (IV ст. н.е. – зі східного боку храму Воскресіння в Єрусалимі), мозаїчні фрагменти однієї з Елеонських усипальниць (V ст.) на Елеонській горі в Єрусалимі (з цієї гори Ісус Христос вознісся на небеса після явлення своїм учням; розкопки проводилися на дільниці, що належала РПЦ) та фундаменти давніх церков і мозаїчні фрагменти усипальниць в Єрихоні [9; С. 550, 561 – 562, 567 – 568].

Палестинське товариство поступово перебрало на себе головну роль в організації шкіл та притулків, забезпечувало паломників необхідним юридичним захистом, транспортом, організувало фахові археологічні розкопки тощо у тих масштабах, котрі диктувалися часом, і в тій взаємодії світських та духовних установ в Російській імперії і Святій землі, яка була недосяжною для духовної місії в Палестині. Палестинське товариство вирішальним чином посприяло розвитку тих успіхів, які стали заслугою та результатом діяльності архімандрита Антоніна та всієї російської духовної місії в Єрусалимі. Лише за 1895 – 1896 рр. на різноманітні благодійницькі та просвітницькі заходи в Палестині Імператорське палестинське товариство витратило понад 530 тис. рублів [8; С. 50].

Активізація діяльності РПЦ на священних для усіх християн землях Палестини, успіхи у справі зміцнення інтересів православної церкви на Сході йшли в руслі посилення позицій Російської імперії на Близькому Сході. Таємні угоди між Англією, Францією та Росією вже в роки I Світової війни передбачали розподіл Оттоманської Порти на сфери впливу в разі перемоги союзників по Антанті, але ще задовго до цього Росія намагалася використати можливості зміцнення своїх позицій у цьому регіоні, й одним із засобів до цього були традиційні заходи з матеріальної підтримки східних православних патріархів та посилення позицій РПЦ у межах конфесійних територій Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського патріархів. Особлива увага була приділена Палестині, і за період II пол. XIX ст. російська духовна місія в Єрусалимі досягла значних успіхів. Значно розширено володіння місії в рамках Палестини, взято під опіку держави і церкви паломників до Святої землі з Російської імперії, за взаємних зусиль єрусалимської місії та Імператорського палестинського товариства створено значну мережу притулків для паломників, початкових навчальних закладів для місцевого населення, засновано лікарні та нові церкви. Плідна співпраця місії та Палестинського товариства проявилася і в організації археологічних розкопок на території Палестини, в т.ч. на території Єрусалима. Ці напрями діяльності православних духовних міст були безпосередньо пов'язані з представниками духовенства, які набували освіти та значний час працювали в Україні. Перший голова єрусалимської місії Порфірій Успенський після повернення з Палестини ще тривалий час здійснював свою пастирську службу в Україні, здобув своїми чеснотами сан єпископа чигиринського та став вікарієм Київського митрополита. Найдіяльніший голова єрусалимської духовної місії архімандрит Антонін здобув освіту в КДА та, як і Порфірій Успенський, підтримував контакти з цим відомим духовним навчальним закладом, збагатив колекцію при КДА предметами світської та церковної історії Сходу. Завдяки тісним зв'язкам КДА та Єрусалимської духовної місії цей навчальний заклад став свого роду одним з провідних центрів палестинознавства в Російській імперії й організовував спеціальні наукові експедиції до Святої землі (зокрема експедиція на чолі з екстраординарним професором КДА А.Олесницьким). Церковно-археологічний музей ЦАМ при КДА не мав собі рівних в Російській імперії за кількістю і вартістю експонатів. Одні з найдавніших візантійських ікон, подаровані музею Порфірієм Успенським (відносяться до VI ст. н. е.), і зараз експонуються в Києві – в музеї Богдана та Варвари Ханенків.

Джерела та література:

- Архімандрит Порфірій – Сенявіну Л.Г., управляющому МИД. Письмо из Александро-Невской Лавры 29 января 1855 г. О назначении архимандрита Порфирия начальником русской духовной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 564. – А. 1-1 зв.
- Вейнберг Л. Иерусалим // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография И.А. Ефрона, 1894. – Т. XIII А. – С. 652-658.
- Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.443-483.
- Годубев С. Порфирий (Успенский) // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – С. 593-596.
- Докладная записка о нуждах русской православной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 297. – А. 39-46.
- Донесение о состоянии дел в Антиохийской Апостольской церкви // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 21-22 зв.
- Донесение о состоянии православной церкви в Сирии и Палестине и вообще во всей Турецкой империи // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 15-19 зв.
- Жилок С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
- Кондаков Н. Иерусалим христианский: исторический очерк и памятники // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.484-570.

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – № 21. – С. 644-647.

Петров Н.И. Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 105 с.

Письмо архимандрита Антонина из Иерусалима. 18 янв. 1867 г. // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 297. – А. 21-24 зв.

Православное Палестинское Общество // Вольнские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1883. – № 23. – С. 684.

Протоиерей Александр Смирнопуло – Победоносцеву К.П. Письмо из Константинополя о бегстве русских чиновников и духовенства из Турции в связи с положением, вызванным армянской резней // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 255. – А. 1-2.

Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871.

Святая земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873-1874. – К.: Типография В. Давиденко, 1878. – Т. 2. – 657 с.

Соколов И.И. Иерусалимская церковь // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1905. – Т. VI. – С. 363-418.

Сообщение об усилении гонений на православных христиан на Ливанской горе и Тирской и Сидонской епархиях от друзов и маронитов // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 23-24.

Судьбы древних памятников Святой земли. Экстраординарного проф. КДА А. Олесницкого. Речь, произнесенная в торжественном собрании КДА. 28 сент. 1875 г. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 21 с.

* **Порфірій (Успенський К.П.)** (1804-1885) – чигиринський єпископ (з 1865 р.), магістр богослов'я, доктор еллінської словесності, відомий дослідник історичної та культурної спадщини Сходу, колекціонер давніх рукописів та ікон. Народився у родині соборного псаломника м. Костроми. Початкову освіту отримав у Костромському духовному училищі. Згодом закінчив Костромську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію. Близько дев'яти років прослужив у різних навчальних закладах в Україні (законовчителем, а згодом професором богословських наук в Одеському Рішельєвському лиці, ректором Одеської духовної семінарії (з 1838 р.) (сан архимандрита отримав у 1833 р.). Одночасно з 1834 р. служив настоятелем Одеського Успенського монастиря та в листопаді 1840 р. був призначений настоятелем церкви при імператорській російській місії у Відні. Наприкінці 1842 р. був відряджений на Схід для ознайомлення з потребами православ'я в Палестині та Сирії. Це призначення, а згодом відрядження на Схід у статусі начальника першої російської духовної місії в Єрусалимі та у зв'язку з цим неодноразові подорожі по різних східних монастирях та місцевостях, визначних з історико-мистецької точки зору, визначили характер наукової діяльності о. Порфірія. При житті преосвященного Порфірія видано понад 70 вчених праць, присвячених історичній, культурній та духовній спадщині східнохристиянських релігійних центрів Палестини, Єгипту (окремо Синаю), Абіссинії (Ефіопія), грецького Афону. Незадовго до смерті о. Порфірія Імператорською публічною бібліотекою (СПб.) було придбано цінне зібрання рукописів відомого сходознавця (ця колекція нараховувала понад 400 рукописів слов'янських, руських, грецьких, арабських, латинських, сирійських, ефіопських та коптських – sic!). Єпископ Порфірій передав Церковно-археологічному музею при Імператорській Київській духовній академії надзвичайно цінне зібрання давніх синайських та грецьких ікон (серед них 4 ікони VI ст.). Після смерті о. Порфірія (1885 р.) на заповідані ним кошти та за сприяння Імператорського Православного Палестинського товариства було видано щоденники та автобіографічні нотатки о. Порфірія під назвою „Книга буття мого”. Помер преосвящений Порфірій у 1885 р. у Москві, куди був переведений на початку 1878 р. з призначенням членом Московської Синодальної Контори та настоятеля ставропігійного Новоспаського монастиря, де він і був похований (Див.: Голубев С. Порфірій (Успенський) // Русский Биографический Словарь. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Т. 14. – С. 593-596; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – К.: Типография школы печатного дела, 1912. – Вып. 1. – С. 1).

** За нашим припущенням, автором цієї аналітичної записки був саме Порфірій Успенський, який вважався визнаним фахівцем у питанні зв'язків зі східними православними церквами і підготував її у той час, коли на чолі російської духовної місії в Палестині змінилося вже декілька архієреїв.

*** **Антонін (Капустін А.І.)** (1817-1894) – архімандрит. Син священника Пермської епархії. Освіту отримав у Пермській та Катеринославській семінаріях та Київській духовній академії, яку закінчив магістром у 1843 р. Певний час викладав в академії. Постриг прийняв у 1845 р. 1859 р. призначений настоятелем російської посольської церкви в Афінах, 1853 р. отримав сан архімандрита, а 1856 р. його було переведено до Константинополя, де він перебував при дипломатичній місії. 1865 р. архімандрита Антоніна призначено настоятелем єрусалимської місії, де він і залишався до своєї смерті. Як відзначається в Православній богословській енциклопедії (десятитомне видання, яке видавалося з 1900 р.), в Єрусалимі архімандрит Антонін «увічнив своє ім'я благоустроєм руських будівель у святому граді, устроєм церков та притулків для паломників,... високо та з великою честю, як священнослужитель російської церкви, тримав прапор православ'я». Цінність зроблених архімандритом Антоніном надбань у Святій землі (насамперед, розширено земельну власність місії, а на новопроданих землях будувалися церкви, притулки, школи для місцевого населення, лікарні) оцінювалась приблизно в 2 млн. рублів. Особливою сторінкою пастирської служби архімандрита Антоніна стало започаткування археологічних досліджень (розкопок) на тих землях, які належали місії. Збираючи різноманітні історичні пам'ятки Палестини та інших земель православного Сходу, архімандрит Антоній заснував музей християнських старожитностей при духовній місії в Єрусалимі. Чимало пам'яток історії та мистецтва Сходу було передано до церковно-археологічних музеїв Російської імперії (в тому числі до КДА) та Ермітажу. Архімандрит Антонін підтримував постійні зв'язки з Київською духовною академією, яку закінчив, в якій викладав, а згодом був обраний почесним членом цього відомого навчального закладу.

Праці архімандрита друкувалися в різноманітних духовних журналах: «Трудах Киевской духовной академии», «Воскресном Чтении», «Духовной Беседе», «Душеполезном Чтении». З виданих окремих творів відомі: «Седмица страстей Христовых» (К., 1850); «Круг подвижных праздников православной церкви» (Т.1 – К., 1850, Т. 2 – М., 1867); «Пять дней на Святой земле и в Иерусалиме» (М., 1866); «Из записок синайского богомольца» (К., 1872); «О древних христианских надписях в Афинах» (СПб., 1874); «Поездка по Румелии» (СПб., 1879); «Из Румелии» (СПб., 1886). Поховано архімандрита Антоніна у спорудженій його клопотаннями церкві на вершині гори Елеонської – місці Вознесіння Ісуса Христа (Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871; О последних днях жизни, кончине и погребении настоятеля русской духовной миссии в Палестине архимандрита Антонина. С.А. Терновского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 9 с.).

**** У церквах Російської імперії традиційно проводилися збори «на поліпшення побуту православних паломників в Палестині» та на користь Гробу Господнього (Див.: Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – С.49)

***** Головною історичною пам'яткою Хеврона був так званий хевронський харам (чотирикутне укріплення: 60 м довжина, 34 м ширина, 18 м висота), побудований одразу після відомого храму Соломона (X ст. до н.е.). Харам вважався святилищем не тільки їдеїв, а й мусульман. У печерах хараму були поховані так звані патріархи, тобто прародителі іудейських племен та сам Авраам (з іудейської – “батько багатьох”), який вважався родоначальником й ісмаїлітів, тобто арабів (Ізмаїл був сином Авраама та рабині Агарі). Вхід до печер був заборонений усім, у тому числі мусульманам. За уявленнями арабів, патріархи перебувають у своїх печерах живими і вразять кожного, хто наважиться увійти до місця їхнього спокою. Землі єрусалимської місії РПЦ розташовувались неподалік від міста (за 1 версту) і займали частину долини Ваді-Зешта та частину пагорба Огіг (Ог-велетен) на західному боці єрусалимської дороги. З тераси руського дому можна було бачити значну частину західної Палестини до Середземного моря (Св. Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873 – 1874. – К.: Типография В. Давыденко, 1878. – Т. 2. – с. 109, 113, 125 - 126).

***** Жалування звичайного священника в українських епархіях за рік становило 300 р.

***** За штатом 1890 р. єрусалимська духовна місія під проводом архімандрита Антоніна складалася з начальника – архімандрита, старшого ієромонаха, 4 ієромонахів, протодиякона, ієродиякона, декількох ченців, 6 послушників, регента, 8 півчих, 2 пономарів, 2 дзвонарів та драгомана (перекладача). На витрати місії з державної скарбниці відпускатися 7.900 р. на рік (Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.406).

„КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЕПОХИ”: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті розглядаються різноманітні аспекти епістолярії М.Коцюбинського, насамперед історико-культурологічний, „лист як автопортрет”, місце епістолярії в системі творення наукової біографії митця. Здійснюється спроба відтворити україноцентричний континуум кінця ХІХ століття, внести уточнення до коментарів та ідентифікувати особу згаданого письменником Гегели – цікаву і несправедливо забуту постать в українському русі.

Наприкінці 2007 р. у київському видавництві „Ярославів Вал” з’явилася друком книга „Я так поріднився з тобою” (Листи М.Коцюбинського до дружини). Упорядники листування – працівники Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.Коцюбинського, анонсуєючи книгу в пресі, відзначали, що ця епістолярія вперше подається без цензури й цілісно, а тому й сприймається як художньо-епістолярний роман, до сюжету якого, крім головних дійових осіб, Михайла і Віри, вплетено чимало цікавих персоналій та подій. Їх характеристики подані у примітках.

У листі від 26 вересня (за старим стилем) 1896 р. М.Коцюбинський повідомляв з Алушти дружині: „Обізвався врешті і Гегела. Пише, що посилає 6 примірників „Св[ятого] пис[ьма] по 1 карб., та ще має 15 прим.”¹ У коментарях на С.36 зазначається: „Гегела – особа не встановлена”, а щодо „Святого письма” – „Можливо, розділи з Біблії, перекладені на українську мову П.Кулішем та І.Пулюєм”.² В академічному семитомному виданні, з яким, очевидно, і узгоджувалися примітки, висловлюється припущення, що Гегела, не виключено, псевдо Миколи Вороного – „... можливо, Микола Вороний”.³ А хто ж насправді? І чи випадає це встановити сьогодні?

Дослідники І.Войцехівська та І.Ляхоцький вдаються до диференціації термінів „епістолографія” та „епістолологія”, зауважуючи, що перший застосовується „для визначення листування, епістолярної спадщини, епістолярної літератури, листів, послань тощо”, другий – „для визначення дисципліни, що вивчає окремий вид джерела – листи, відповідає дефініціям інших спеціальних дисциплін”, серед яких автори згадують зокрема вексилологію, філігранологію, геортологію.⁴ Хоча значно частіше науковці послуговуються цими означниками як синонімічними.

У залежності від окресленого кола проблем до аналізу епістолярії долучаються і такі вузькі допоміжні дисципліни, як дипломатика, палеографія, текстологія, однак дипломатико-палеографічні та історико-текстологічні особливості листів М.Коцюбинського – за межами нашого дослідження, оскільки нас, насамперед, цікавить їх історико-культурологічний аспект, можливості у плані унаочнення життєвого і творчого шляху письменника.

З’ясовуючи спроможність епістолярної спадщини як біографічного джерела, слід зауважити його специфічність, що полягає в іманентних властивостях – суб’єктивності, поетиці.

Ще І.Франко вказував на наявність суб’єктивно-об’єктивного начала в епістолографії, синтез у ній документального і творчого, „фактичної інформації” та художнього елементу.⁵

Отож попри різну адресність і цілепокладання, частина дослідників листування розглядає серед таких біографічних джерел, як щоденникові записи та мемуари.

Безпосередність, фіксація проминальної миттєвості, яскрава

самохарактеристика адресанта – основні ідентифікаційні ознаки епістолярного роду, які дали підстави М.Коцюбинській трактувати „лист як автопортрет”, звернути увагу на притаманну йому „ауру автентичності”.⁶

Хоча листи до дружини М.Коцюбинського лише нещодавно з’явилися окремим виданням, спроби скласти портретну характеристику літератора на їх підставі здійснювалися давно (адже, як уже зазначалося, більша частина епістолярію була вміщена у найповнішому – семитомному – виданні творчості М.Коцюбинського). Найрезонансніша – Соломії Павличко, котра у 12 номері „Сучасності” за 1994 рік опублікувала статтю „Пристрасть і їда: особиста драма М.Коцюбинського”. У ній науковець намагалася внести корективи до усталеного „іміджу” Коцюбинського як естета, створюючи натомість образ „хворого мужа” (проблемам зі здоров’ям у листах до Віри Устимівни відведено надзвичайно багато місця) та „змученого чеканням зустрічей коханця”. Хоча у висліді письменник виявляється інфантильним у ставленні до обох жінок. А ще дослідниця звернула увагу на абсолютизацію „гастрономічної теми” у митця.

Інтроверсивні, протилежні думки висловила М.Коцюбинська у книзі „Зафіксоване і нетлінне”.⁷ Однак зредукувати до кінця тези С.Павличко їй, вочевидь, так і не вдалося. Власне, у С.Павличко і йшлося не про поруйнування мистецьких авторитетів, а про розділення літературної й людської іпостасі письменника – вони не завжди витворюють цілісність. Підставою для розмежування дослідниця обрала епістолярію.

Навіть приватна, найінтимніша кореспонденція, як у випадку листування М.Коцюбинського з дружиною, зазвичай містить громадський, суспільний компонент. З неї ми дізнаємося про Гегелу. Припущення, що під таким прибраним ім’ям міг ховатися Микола Вороний, відпадає з кількох причин. По-перше, свої наміри того періоду поет описував таким чином: „Мене манила Європа, а головне – манила таємнича постать „*властителя дум*” радикальної соціалістичної молоді професора Михайла Драгоманова. Від нього хотілось набути наукового знання і з його ближчою допомогою виробити й скласти свій політичний світогляд”. Задля цього М.Вороний збирався „махнути до Софійського університету і, ставши перед очі Михайла Петровича, чемненько попрохати: „*Будь ласка, батьку, зробіть з мене людину*”.⁸

У дорозі, довідавшись про смерть М.Драгоманова, Вороний повернув до Відня, де вступив на філософський факультет університету. Потреби обирати псевдонім у цей час у нього немає, розповсюдженням книг він також не займається, на відміну від покійного М.Драгоманова, котрий мав зносини з П.Кулішем з приводу „Святого письма”, – обидва були невдоволені роботою галичан з його поширення.

Характеристику взаємин П.Куліша з галичанами М.Драгоманов подав у листі до І.Франка від 26 вересня 1884 р.: „Партицький насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив оддати поліції російській. А з Вол. Барвінським вже я сам по довіреності Куліша переписувався в справі видання псалмів, причому не добивсь од нього ні рахунків, ні грошей за продані екземпляри, ні навіть оставшихся екземплярів (а я тоді мав моготу перепустити все видання евангелія й псалмів штундистам), евангеліє од Пулюя добув-таки, од львів’ян не добув майже нічого, а од Вол. Барвінського – зовсім нічого... Коли я склав Кулішеві всю справу і питаю, що далі робити, то Куліш одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Барвінським так, мовбито він порядний чоловік, то, може, він сам постидається далі так поступати”.⁹

Варто наголосити, що у листі М.Коцюбинського до дружини йдеться саме про „Святе письмо” в українському перекладі П.Куліша та І.Пулюя. Як відомо, завершував роботу з перекладу вже сам І.Пулюй. А в ідеї переклад релігійної літератури, Біблії насамперед, існував у багатьох українських письменників – Г.Квітки, М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького та ін.

Цікаво, що М.Драгоманов релігійні книги українською мовою вважав насамперед потрібними сектантам та штундистам, щоб ті не зросійщувалися і не

полонізувались. Його ці течії цікавили як каталізатор духовного життя, так само як і протестантизм. Російське імперське (зрошене з державою) православ'я він не сприймав, а корені релігії українців вбачав у маніхейсько-богумильських течіях.

Ідентифікувати особу Гегели вдалося завдяки епістолярній спадщині іншого його сучасника – М.Ф.Комарова – близького знайомого Михайла Коцюбинського, критика, фольклориста, перекладача, громадського діяча, учасника Одеського бібліографічного товариства, упорядника альманаху „Вінок Т.Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів” (Одеса, 1912 р.), одного з укладачів чотиритомного „Словаря російсько-українського” (Львів, 1893-1898), батька товаришки дитинства Лесі Українки, яка стала прообразом піаністки в її оповіданні „Голосні струни”. (На жаль, у примітках до книги „Я так поріднився з тобою...” назва альманаху „Вінок Т.Шевченкові...”, серед авторів якого значились І.Франко, Леся Українка, Панас Мирний, М.Старицький, А.Кримський, М.Некрасов, Янка Купала, Б.Залеський та ін., відтворена неточно – пропущено слово „галицьких”. Роки виходу чотиритомного „Словаря російсько-українського” зазначені 1895-1900 рр., насправді – 1893-1898).

Серед адресатів Михайла Комарова і Василь Петрович Гегело. Отже, як бачимо, реальна постать, правильне написання прізвища – Гегело. Слід відзначити, що великих зусиль для опрацювання та уведення епістолярії Михайла Комарова в науковий обіг доклав дослідник з Одеси Григорій Зленко, адже саме у відділі рідкісних книг і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького зберігається основний корпус листування Комарова, в тому числі 11 листів (хронологічні рамки 1888-1900 рр.) Василя Петровича до Михайла Федоровича. Багато чого пов'язувало цих людей. Гегело – земляк Комарова, останній народився в селі Дмитрівка Павлоградського повіту, що на Катеринославщині (нині це Дніпропетровська область). За освітою, як і Комаров, правник, – служив в окружному суді, а коли облишив службу, став дільничним мировим суддею, жив у батьківському маєтку.

Про приїзд до Алупки Гегели М.Комарову сповістив близький приятель М.Коцюбинського по роботі в протифілоксерній комісії Олександр Урсин-Німцевич. Комаров, як відомо, був знайомий з Гегелою, а Михайлу Михайловичу посприят із працевлаштуванням до вже згаданої комісії. Гегела прибув до Криму перевідати сестру, яка вийшла заміж за місцевого винороба.

Слабке здоров'я змусило перебути частину 1895-1896 рр. у Криму Олександра Кониського, цей біографічний факт зафіксований і в його листуванні з М.Коцюбинським. Весну і літо 1896 р. проводить там разом із чоловіком Віра Устимівна Коцюбинська. Таким чином, з різних життєвих причин помітні представники українського культурного руху в один час опинилися на Кримському півострові.

Про спілкування невеличкого гуртка українців В.Гегело згадує в іншому посланні до М.Комарова – від 7 (19) травня 1896 р.: „... варили куліш у мене в Хоба-Тубі – були Кониський, Коцюбинські і Німцевич. Раніше не можна було, бо така погода холодна і дождлива була, що татари старі кажуть, що на їх віку не було такої зими й весни”.¹⁰ Тут же йдеться про те, що Коцюбинський надіслав Гегелі „Байки” Л.Глібова, видрукувані 1895 р. в Чернігові. З пізнішого епістолярію Гегели до Комарова дізнаємось про лист Віри Устимівни з Вінниці. Вона звідомлює, що Михайло Михайлович нездужає, нагадує прохання письменника вислати галицьке видання 1871р. „Святого письма” у перекладі українською П.Куліша. Гегело віднайшов у Катеринославі і переслав 15 примірників, до цього 6 примірників ним були відправлені у Крим.

В.Гегело був знайомий з багатьма представниками тодішнього українського руху, цікавився проектами пам'ятників І.Котляревському – у Полтаві, Г.Квітці – у Харкові, взяв участь у XIII археологічному з'їзді, що відбувся 1905 р. у Катеринославі, входив до кількох товариств, зокрема заснованого 1898 р. у Петербурзі Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих

книжок. Неодноразово робив пожертви на різноманітні видавничі проекти та проукраїнські заходи. Загалом відповідав „канону” українця-інтелігента, котрий безвідплатно, зазвичай анонімно, дбав про потреби української справи.

Безперечно, субсидії В.Гегели були скромнішими, аніж відомих меценатів, – скажімо, власника цукроварень Платона Симиренка, коштом якого видрукуваний „Кобзар” Т.Шевченка (1860 р.) чи, приміром, землевласника та банкіра Олексія Алчевського, котрий надав гроші на перший пам’ятник Тарасу Григоровичу, або ж полтавської поміщиці Є.Милорадович, на пожертви якої організовано Товариство імені Шевченка у Львові, прообраз майбутньої Академії Наук (велику суму вніс на його створення, щоправда, і Михайло Жученко). Один із представників роду Тарновських, власник Качанівки – Василь Васильович Тарновський – надавав кошти на спорудження пам’ятників: Миколі Гоголю – в Ніжині, Богдану Хмельницькому – в Києві, Івану Котляревському – в Полтаві, на заснування друкарні „Громади” – в Женеві, де побачило світ перше безцензурне українське видання – аналог „Колокола” М.Герцена.

Само собою зрозумілими здавалися Лесі Українці її анонімні пожертви на дослідження фольклору Філарету Колесі. Заходом П.Куліша в Галичині друкувалася „Правда”. Субсидуючи культурні проекти, позбувся родового майна М.Старицький і змушений був заробляти журнальною працею. М.Драгоманов, перебуваючи на еміграції, у листі до „Старої громади” засвідчував готовність просити матір, щоб продала частину хутора задля можливості завершити видання творів Т.Шевченка.

З добровільних пожертв меценатів складалася матеріальна основа українського руху. Підтримувати своє національне – формант неписаного морального кодексу українського інтелігента XIX ст. За сприяння В.П. Гегели з’явився згаданий чотиритомний „Словар російсько-український”, укладений М.Комаровим та однодумцями. Допомагав він друкувати праці і відомому історикові Дмитру Яворницькому.

Джерела та література:

1. Я так поріднився з тобою / Упоряд.: О.Єрмоленко та ін. – К.: Ярославів Вал, 2007. – С.34.
2. Там само. – С.36.
3. Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. – К., 1974. – Т.5: Листи (1886-1904). – С.366.
4. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – С.20.
5. Франко І. до А.Кримського, лютий 1894 // Франко І. Збір. тв.: У 50-ти т. – Т. 49. – К.: Наук. думка, 1986. – С.462.
6. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера, 2001. – С.18.
7. Там само. – С.27-30.
8. Вороний М. Твори. – К., 1989. – С.667.
9. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1970. – С.505.
10. Відділ рідкісних книг і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького. – Ф. 28 (М.В.Комарова). – Карт. 2. – Од. зб. 481. – Арк. 42.

